provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

OOST-GELDERLAND

ZUTPHEN

gemeentebeschrijving

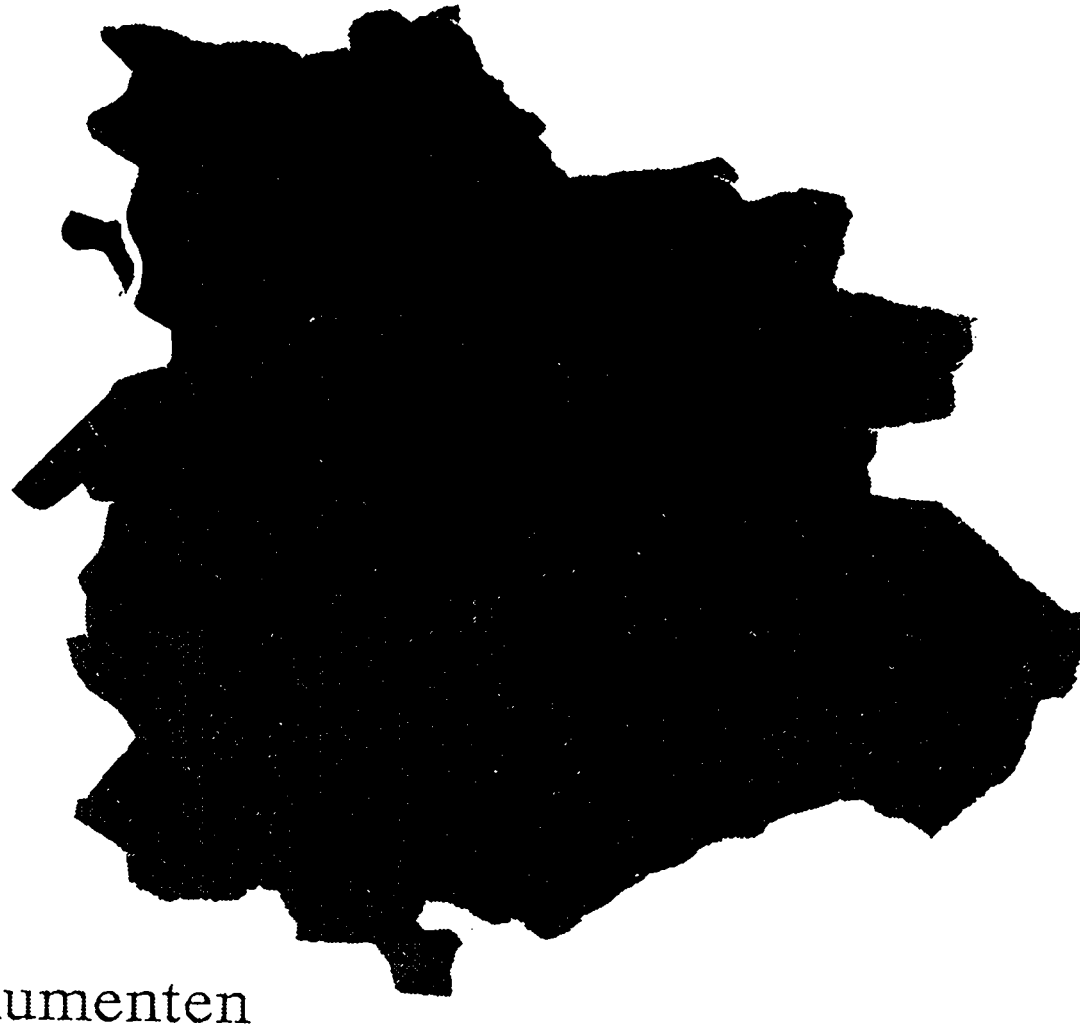

Monumenten
Inventarisatie
Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE ZUTPHEN

INHOUDSOPGAVE

Blz.

1. INLEIDING 3

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK 8

3. INFRASTRUCTUUR 9

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR 12

4.1. Algemeen

4.2. Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850
- periode 1850-1900
- periode 1900-1940

4.3. Stedebouwkundige structuur: - Zutphen
- Verspreide bebouwing

4.4. Ontwikkelingen na 1940

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Zutphen 1850-1940

4.7. Bijzondere gebieden

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR 38

1. INLEIDING

De gemeente Zutphen bevindt zich in het inventarisatiegebied Oost-Gelderland en heeft een oppervlakte van 2.510 hectare. De gemeente Zutphen bestaat uit de gelijknamige hoofdkern (zie afbeelding 1).
In 1863 is een gedeelte van de gemeente Brummen (De Hoven) aan Zutphen toegevoegd. Omstreeks 1930 is een klein gedeelte van de gemeente Gorssel, in het kader van de aanleg van het Twenthekanaal, aan Zutphen toegevoegd. In 1989 heeft een grenswijziging met de gemeente Warnsveld plaatsgevonden, waardoor de oppervlakte van de gemeente Zutphen met 863 hectare is toegenomen (zie afbeelding 2).
De Vierakkersche Laak vormt de zuidoostgrens van de gemeente Zutphen. De westgrens, voor zover gelegen op de linkeroever van de IJssel, wordt gevormd door de Voorstondensche Beek, de Oude IJssel en de Hoendernesterbeek. In het noorden van de gemeente Zutphen vormt het Twenthekanaal een deel van de gemeentegrens. De gemeente Zutphen grenst aan de gemeenten Steenderen, Vorden, Warnsveld, Gorssel en Brummen.

De gemeente Zutphen vormt reeds vanaf de Late Middeleeuwen een belangrijk regionaal centrum van markt-, handels- en bestuursactiviteiten. Nadat in 1874 de vestingstatus was opgeheven breidde de nijverheid zich uit en volgden stadsuitbreidingen. Tussen 1850 en 1940 is sprake van geringe ontwikkeling op het industriële vlak. Na 1900 nam het belang van de markten af, mede als gevolg van de verdere groei van Deventer, de opkomst van Doetinchem en Winterswijk. Textiel- en metaalnijverheid vormden voor de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste industriële activiteiten.
Op 1 januari 1990 telde de gemeente Zutphen 30.987 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Zutphen, 1866

PROVINCIE GELDERLAND. **GEMEENTE ZUTPHEN.**

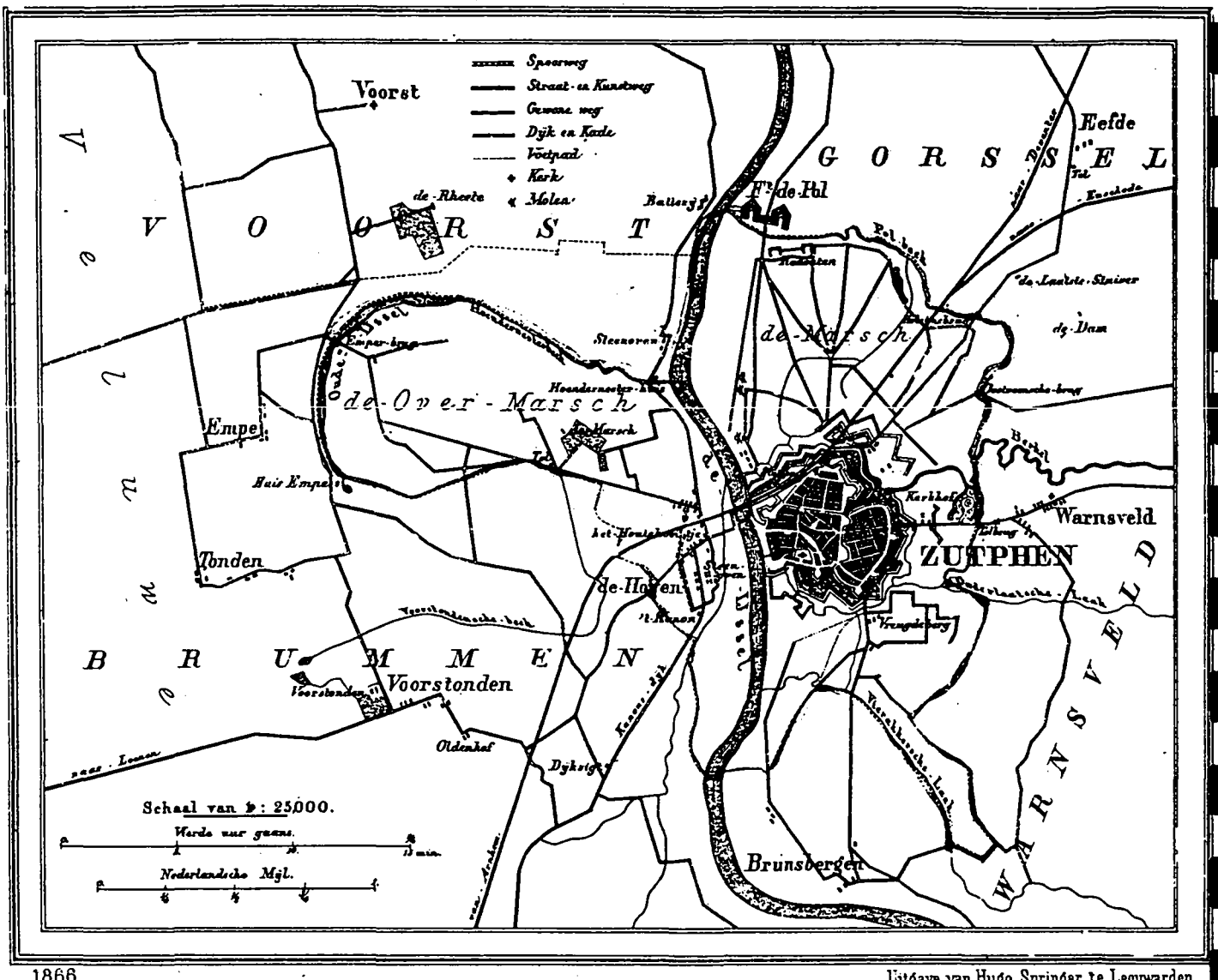

1866. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

1230 Bunders 11000 Inwoners.

Afbeelding 1a
Gemeente Zutphen, omstreeks 1867

PROVINCIE GELDERLAND. GEMEENTE ZUTPHEN (N°2. STAD.)

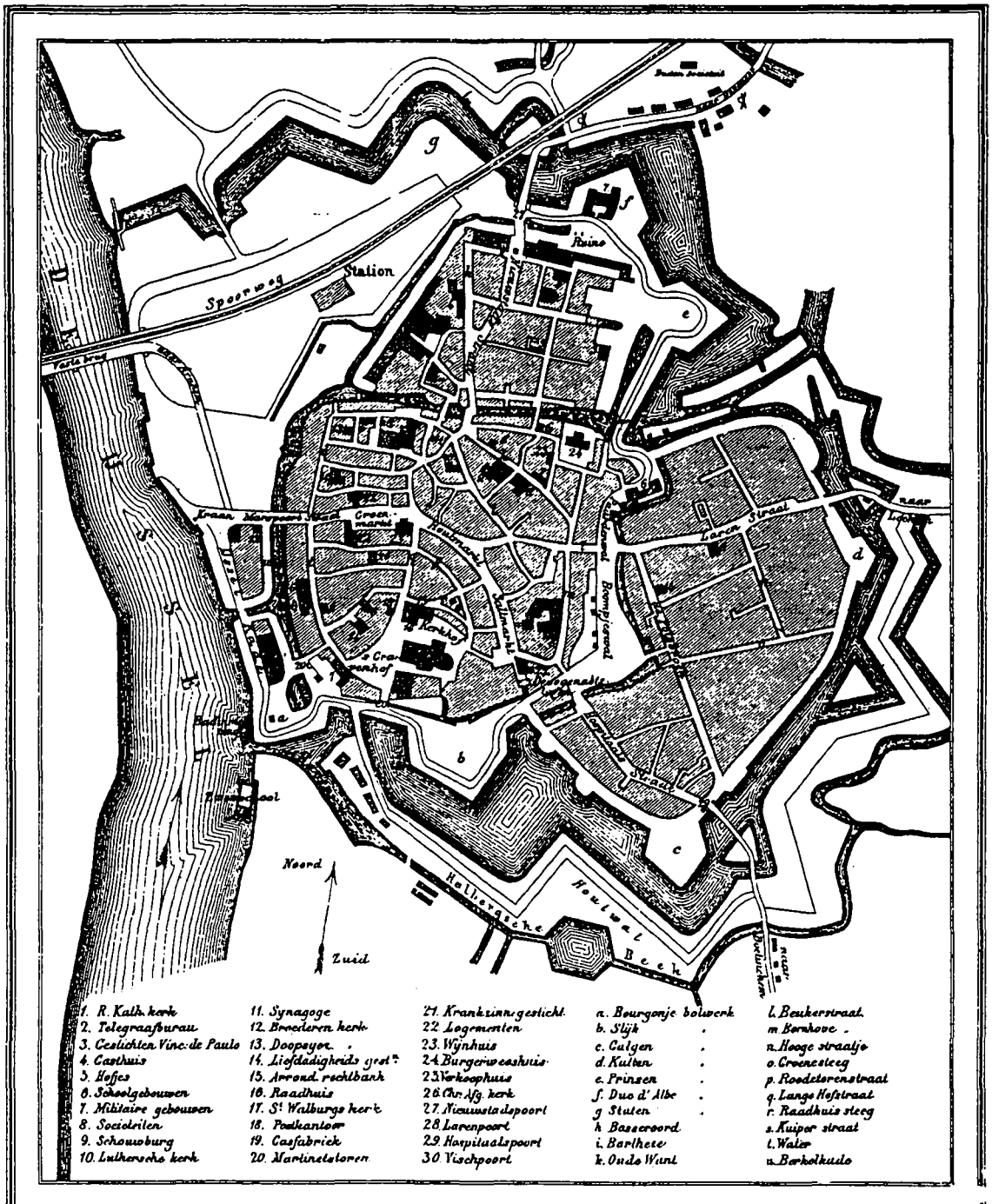

Geteekend door J. Kuyper Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Afbeelding 1b
Gemeente Warnsveld omstreeks 1867

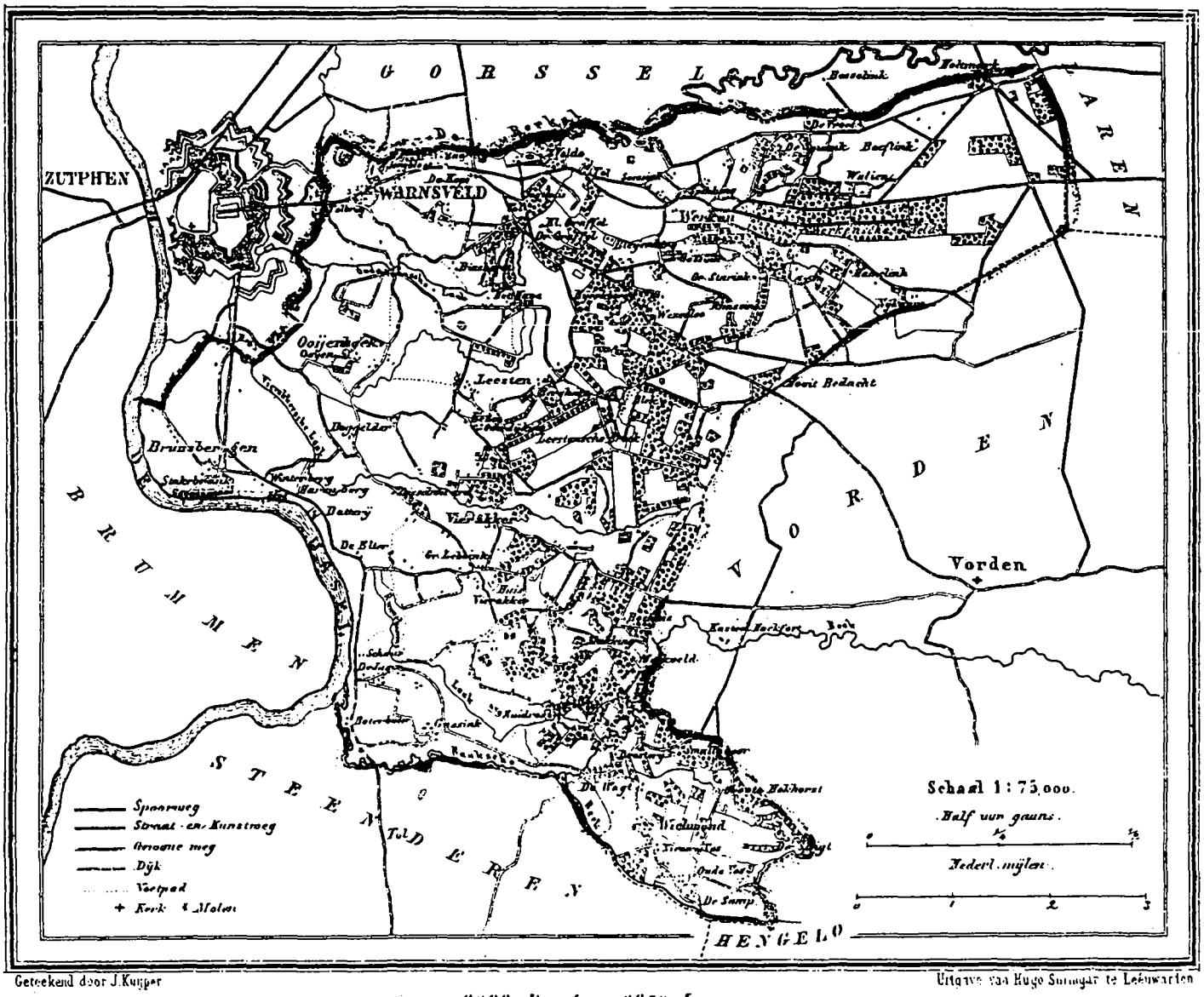

3833 Bunders. 2350 Inwoners.

Afbeelding 2
Grenswijzigingen gemeente Zutphen 1850-1989

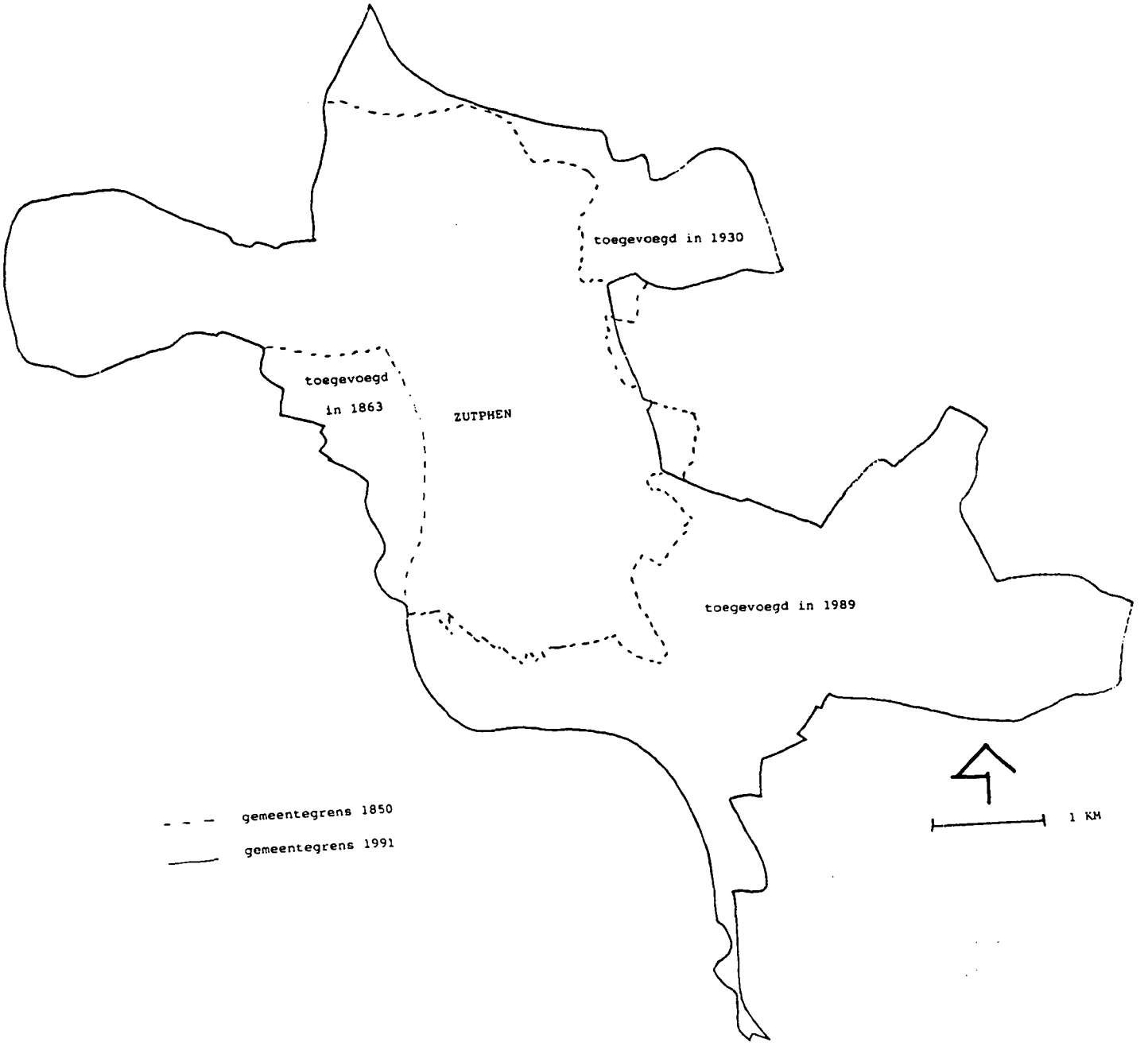

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd is een brede landijslob via het IJsseldal in zuidelijke richting doorgedrongen. Daarbij is een diep dal gevormd, dat door de IJssel is opgevuld met vooral oude rivierzanden. Met name in het Weichselien is rivierzand door de westenwind getransporteerd. Op deze wijze zijn lage dekzandruggen ontstaan (zie afbeelding 3). De Berkel heeft zich ingesneden in het Achterhoekse dekzandgebied en daarbij een breed dal gevormd, waarin klei en zand (beekafzettingen) zijn afgezet. Omstreeks 1200 na Chr. heeft de Zuiderzee een open verbinding met de Noordzee. De IJssel krijgt hierdoor veel Rijnwater te verwerken. Als gevolg hiervan heeft de IJssel verschillende keren gemeanderd, waarbij telkens nieuwe oeverwallen, bestaande uit zavel en lichte klei, zijn opgebouwd. In de Late Middeleeuwen zijn dijken langs de IJssel aangelegd, waarna uiterwaarden zijn ontstaan. Om de afvoer te bevorderen zijn omstreeks 1400 de IJsselbochten bij Herbergen en Empe afgesneden en gekanaliseerd. De IJssel is echter blijven overstromen. Slechts de hoger gelegen terreingedeelten bij Zutphen en Bronsbergen zijn hiervoor gespaard gebleven.

Afbeelding 3
Geomorfologische kaart gemeente Zutphen

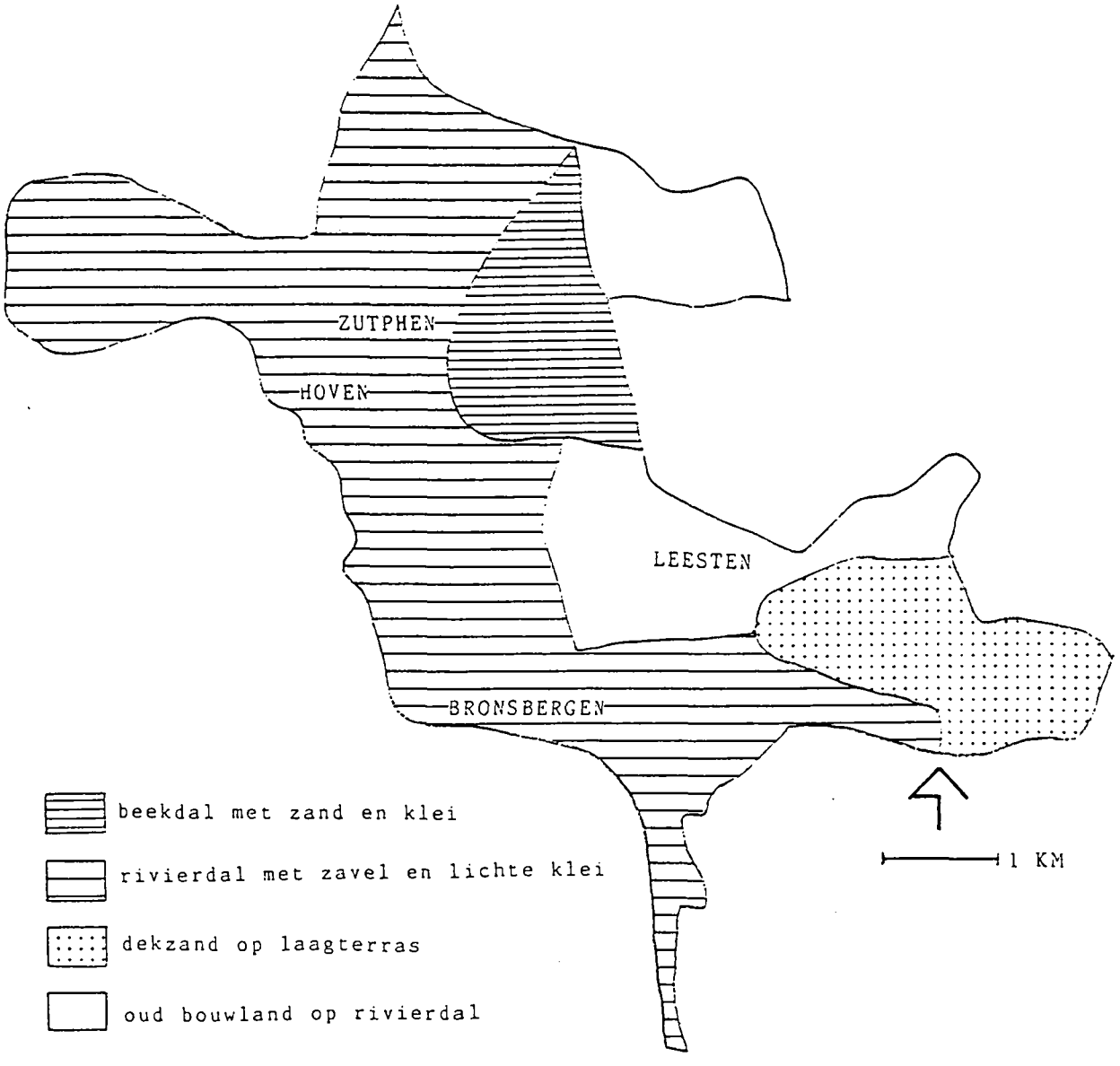

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op het door de Berkel uitgesleten beekdal, het door de IJssel gevormde rivierdal (met oeverwallen en oude bouwlanden) en het dekzandgebied. Het Berkeldal is een drassig gebied, waarin veeteelt uitgeoefend wordt. Grote delen van het rivierdal zijn eveneens in gebruik als grasland. Op enkele hoger gelegen gedeelten, zoals bij Bronsbergen, Leesten en Overmars, konden akkers aangelegd worden. Deze werden veelal opgehoogd tot oude bouwlandgronden (enken). Op de akkers zijn vooral aardappelen geteeld. Het dekzandgebied bestaat uit lage zandruggen, waarop bosbouw heeft plaatsgevonden, alsmede oude beekdalen, die vanwege hun drassigheid als broekland (thans grasland) in gebruik zijn geweest. Het grondgebied rond Zutphen was vanouds in eigendom van de stad en de landadel. Veel van deze gronden (combinaties van weide- en bouwland) waren in pacht uitgegeven.

Het Twenthekanaal speelt sinds het midden van de jaren '30 een rol in de afwatering van de gemeente Zutphen. Voordien stroomde de Polbeek in het gebied, waar thans het Twenthekanaal in de IJssel stroomt. Zutphen ligt in het stroomgebied van de Berkel, de rivier waarop diverse beken en kanalen afwateren. Ten zuidoosten van Zutphen stroomt de Vierakkersche Laak, die, evenals de Berkel, in de IJssel uitmondt. De 14e eeuwse IJsselarm ten westen van Zutphen is nog herkenbaar in de Hoendernesterbeek, Oude IJssel en Voorstondensche Beek.
In het algemeen is in het rivierdal en de beekdalen sprake van strokenverkaveling, kenmerkend voor drassige gebieden. In het Overmars en ten noorden van Zutphen is sprake van blokverkaveling. Het dekzandgebied kent enkele hoger gelegen gedeelten (ca. 9 meter + NAP), terwijl het rivierdal nagenoeg op IJsselpeil ligt (5-8 m +NAP). Bij overstromingen van IJssel en Berkel kon een groot gedeelte van de gemeente Zutphen onder water komen te staan.

De nederzettingen in de gemeente Zutphen zijn alle ontstaan op ruggen in het rivierdal. Deze ruggen vormen eilanden temidden van een brede laagvlakte. De drassigheid van het terrein rond Zutphen heeft tot rond de jaren vijftig, de periode van grootscheepse waterwerken in de Achterhoek, een sterke uitbreiding van de stad bemoeilijkt. Leesten is ontstaan op een kunstmatig opgehoogd terreingedeelte op de overgang van rivierdal naar dekzandgebied.

3. INFRASTRUCTUUR

Zutphen is in de Late Middeleeuwen goed bereikbaar voor het internationale handelsverkeer tussen de Zuiderzeehavens en het Duitse achterland. Het contact met beide regio's verliep onder meer via de Hessenwegen, waarin de Hanzestad Zutphen een belangrijke schakel vormde. Bedoelde Hessenwegen waren: de weg van Zutphen door Hengelo, Zelhem en Aalten naar Bocholt, de weg van Zutphen via Steenderen en Hummelo naar Emmerich en de wegen van Zutphen naar Deventer en Lochem. Binnen de stad waren reeds in de Late Middeleeuwen wegen verhard. Gedurende de eerste helft van de 19e eeuw zijn regionale verbindingen verhard, zoals de wegen naar Arnhem/Apeldoorn, Deventer, Winterswijk, 's-Heerenberg en Hengelo (alle omstreeks 1825), Goor en Emmerik (omstreeks 1845).

Afbeelding 4
Belangrijkste wegen omstreeks 1930

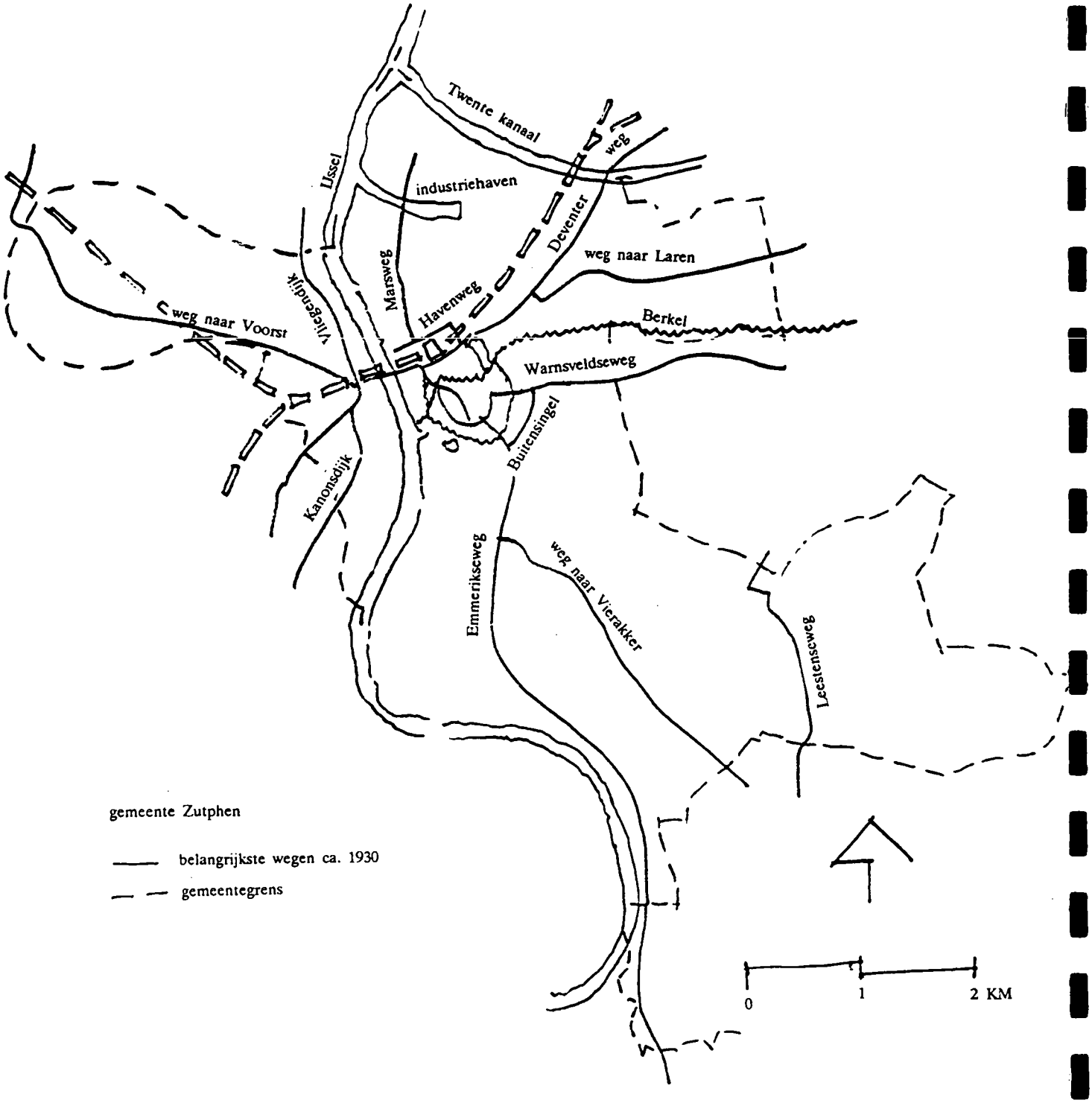

De eilandvormige rug temidden van drassige gronden waarop de stad is gebouwd, alsmede de regionale betekenis en de vestingstatus hebben ertoe bijgedragen dat het wegenpatroon om Zutphen een radiaal patroon kent, waarbij de hoger gelegen terreingedeelten gebruikt zijn.

Omstreeks 1864 is Zutphen aangesloten op het spoorwegnet, door middel van lijnen naar Arnhem en Deventer en spoedig daarna Hengelo (Overijssel). In 1876 kwam een meer rechtstreekse verbinding met Amsterdam tot stand, welke in 1878 werd doorgetrokken tot Winterswijk. Voor de verbinding naar Arnhem - en later ook Amsterdam - is een spoorbrug gebouwd. Na 1945 werd het station, dat in de oorlog was vernield, geheel nieuw opgebouwd.
Ook op het gebied van tram- en buswegen vormde Zutphen een regionaal knooppunt. Reeds in 1889 opende de Zutphense Tramweg Maatschappij een tramdienst op Warnsveld. In 1902 opende de Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik lijnen op Deventer en Doetinchem. Een jaar later bracht de Tramweg Maatschappij De Graafschap een lijn op Hengelo tot stand. In de jaren '20 verscheen de bus in het straatbeeld, te beginnen met de Zutphen-Eefde-Gorssel-Omnibusdienst, die een lijn opende naar Gorssel (1922). De Z.E. (1923), de Gelderse Tramweg Maatschappij (1924), de T.M.D.G. (1926) en de Z.E.G.O. (1928) openden diensten op Doetinchem, Arnhem, Hengelo, respectievelijk Deventer. In 1941 opende ook de G.T.W. een dienst op Deventer.

De ligging aan de IJssel en aan de Berkel heeft Zutphen geen windeieren gelegd. De IJssel heeft eeuwenlang een belangrijke rol gespeeld in het economisch leven van de stad. Over de Berkelvaart is reeds in de 14e eeuw bericht. De afnemende bevaarbaarheid van beide waterwegen (als gevolg van verzanding) is deels verminderd door de aanleg van het Pannerdens Kanaal en Bijlands Kanaal tussen Arnhem, de IJsselkop en Tolkamer en de aanleg van sluizen (keersluis Berkel 1886). De betekenis van de waterwegen voor de handel is sterk verminderd na de opening van spoorwegen. Een belangrijke nieuwe ontwikkeling voor Zutphen was de aanleg en opening van het Twenthekanaal (Zutphen-Enschede 1936).
De Vierakkersche Laak en de Hoendernesterbeek zijn voor de scheepvaart van geen betekenis. Gemalen zijn aangelegd bij de IJssel, het Twenthekanaal (ca. 1936) en de Hoendernesterbeek.
Reeds in de 13e eeuw zijn pogingen ondernomen om het overstromingsgevaar te verkleinen door middel van dijken. Zowel langs de IJssel als de Berkel (Warnsveldse dijk) zijn dijken aangelegd. Na 1809 de Baakse Overlaat. Pas na het dichten van de Baakse Overlaat (ca. 1955) is het overstromingsgevaar sterk afgenomen.
Voor het handelsverkeer is de in 1486 gebouwde paalbrug over de IJssel van belang geweest. Deze brug is in 1572 vermeld. In 1604 is ter plekke een schipbrug gebouwd, welke omstreeks 1863 door een ijzeren brug vervangen. Tussen 1890 en 1900 zijn in het kader van de eerste reeks stadsuitbreidingen nieuwe bruggen over de IJssel en Berkel gebouwd. Enkele daarvan zijn in de Tweede Wereldoorlog opgeblazen.

Ten noorden van de Polbeek heeft het Fort De Pol gelegen, ten behoeve van de verdediging van de stad. Het fort is inmiddels vervallen. Nabij De Hoven werd in 1936 een brug/rivierkazemat gebouwd, ten behoeve van de bescherming van verkeers- en spoorbrug in het kader van verdedigingswerken, onderdeel van de IJssellinie.

In 1889 werd de Drogenapstoren verbouwd tot watertoren. In 1928 werd de nieuwe watertoren aan de Warnsveldseweg in gebruik genomen en werd de Drogenapstoren buiten bedrijf gesteld. In 1934 werd de Zutphense Waterleiding opgenomen in de N.V. Waterleiding Maatschappij Oostelijk Gelderland (W.O.G.).
De gasvoorziening van de stad Zutphen komt in de 19e eeuw op gang. De eerste gasfabriek werd in 1859 opgericht aan de IJsselkade. In 1905 werd de gasfabriek verplaatst naar de Marsweg en werd een nieuwe haven aangelegd ten behoeve van de kolenaanvoer.
Kort voor de Eerste Wereldoorlog begon de electriciteitsvoorziening op gang te komen. In 1912 werd samen met Deventer en Zwolle het electriciteitsbedrijf De IJsselcentrale opgericht.

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Omstreeks het jaar 1000 werd het Sudvene in ontginning genomen.
Het in 1059 vermelde oppidum Zutphen was geen versterkte burcht, maar een administratief centrum. Aan het eind van de 12e eeuw werden aan Zutphen stadsrechten, waaronder marktrechten, verleend. In de loop van de 13e eeuw is de stad opgenomen in het Hanze-verbond. Zutphen vervulde hierin met name een overlaadfunctie, vanwege de ligging tussen Zuiderzee en het Duitse achterland, en aan de IJssel en Berkel.
Samen met Deventer, Zwolle en kampen kreeg de stad dan ook een internationale handelspositie. De IJsselsteden waren bovendien gedurende de geschiedenis belangrijk vanwege hun strategische ligging.
In de 13e eeuw zijn de Nieuwstad en de vanuit Zutphen opgezette Spittaalstad binnen de ommuring gebracht. Gedurende de 14e eeuw wist de stad zich te ontplooien tot een van de belangrijkste bestuurs- en handelscentra van Gelderland. Voor de nieuwbouw en ommuringen zijn stadstichelarijen opgericht in Helbergen, Wesse en Overmars, gebieden die in de 14e eeuw door de Graven van Gelre aan Zutphen zijn geschonken. In de 15e eeuw begon de IJssel te verzanden. Mede als gevolg van de opkomende handelscentra in het westen werd het oost-west verkeer belangrijker dan het noord-zuid verkeer. De bouw van een paalbrug over de IJssel en de toenemende Berkelvaart onderstrepen dit. Onder invloed van de verzanding van de IJssel, de afname van de Hanze, de opkomst van andere handelssteden en de Tachtigjarige Oorlog nam de internationale handelsfunctie van Zutphen af. In 1591 krijgt de stad de vestingstatus. Een garnizoen volgde spoedig. In de 17e en 18e eeuw trad geleidelijk herstel in. Zutphen werpt zich op als regionaal marktcentrum. Jaarmarkten, waaronder textielmarkten en veemarkten, werden belangrijke regionale voorzieningen.
Reeds vanaf de Late Middeleeuwen vestigde met name in het winterseizoen de Graafschapse aristocratie zich in Zutphen. De landadel heeft zich sindsdien toegelegd op het vergroten van de produktiviteit in de agrarische sector. Ook heeft zij nieuwe cultuurgewassen (tabak) geïntroduceerd. Zutphen was "een plaats van landbouwers" en zou dat nog lang in de 19e eeuw blijven.

Afbeelding 5
Ontwikkeling van Zutphen van de 11e tot de 20e eeuw

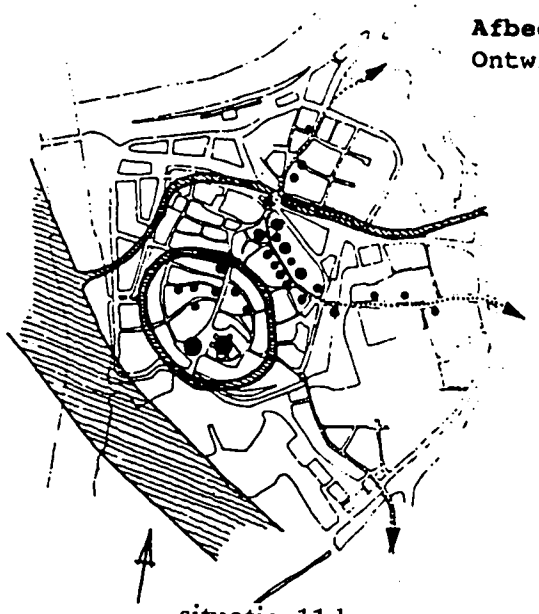

situatie 11de eeuw

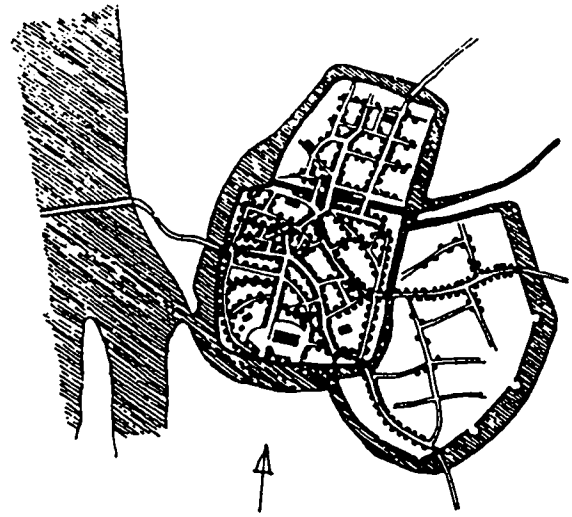

situatie 16de eeuw

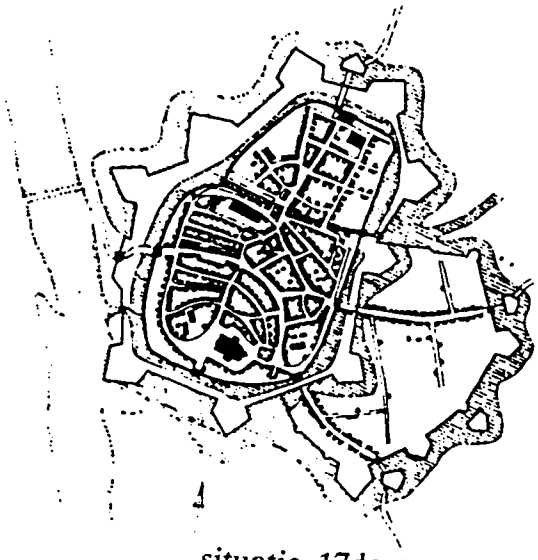

situatie 17de eeuw

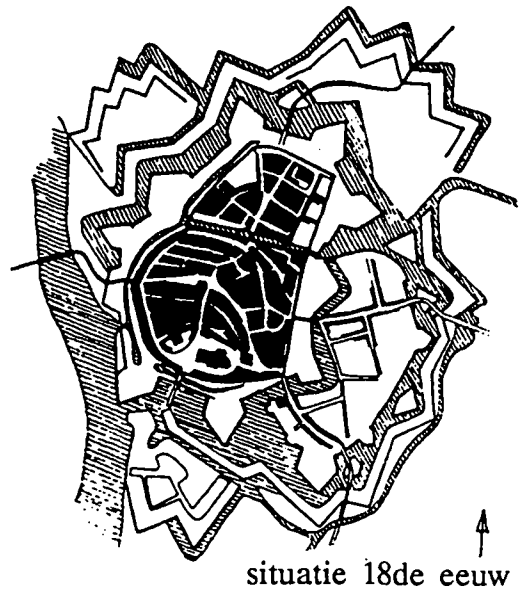

situatie 18de eeuw

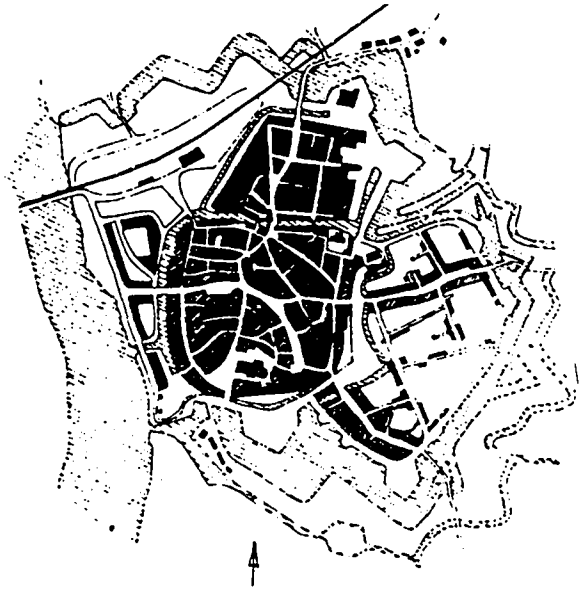

situatie 19de eeuw

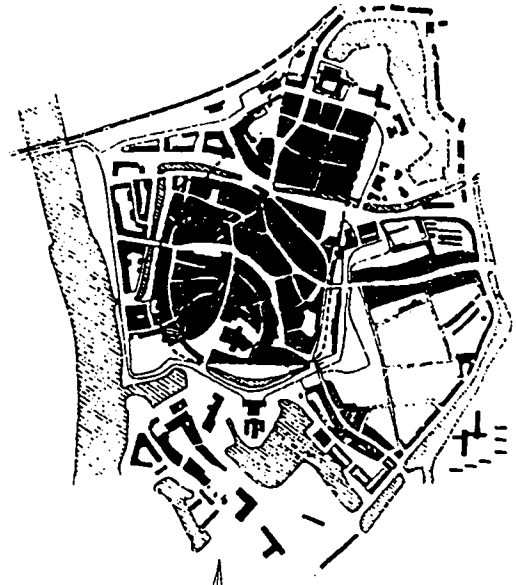

situatie 20ste eeuw

De ontwikkeling van Zutphen

Zutphen heeft vanaf haar voorstedelijke ontstaansfase tot aan het eind van het Ancien Regime een niet onbelangrijke centrumfunctie vervuld op rechterlijk en bestuurlijk terrein dat reikte van Apeldoorn tot Enschede. Dit heeft geduurd tot ongeveer 1900.
Van de vroegere regionale rechterlijke en bestuurlijke centrumfunctie bleef een arrondissementsrechtbank over.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850
In de eerste helft van de 19e eeuw nam de welvaart in de gemeente Zutphen verder toe. Dit hangt vooral samen met het belang van de markten en de houthandel (Berkelvaart). Tussen 1800 en 1850 nam het bevolkingsaantal toe met ca. 4.000 personen. De stad hield er een voor welgestelden aantrekkelijk vestigingsbeleid op na: vanwege het aanzienlijke stedelijke grondbezit hief Zutphen geen inkomstenbelasting. De invloed van de landadel op het stedelijk leven is groot middels vertegenwoordiging in bestuur en rechtspraak. Buiten de stad is hun aandacht vooral op de landbouw gericht. Veel van hun gronden hebben zij uitgegeven in pacht. De ontwikkeling van de traditionele nijverheid, zoals de steenfabricage, stagneerde. De helft van de in 1843 in de nijverheid werkzame personen vond emplooi in de in 1812 opgerichte stadsarmenfabriek van Kretschmer en Co. (125 personen). Zutphen lijkt de sprong naar de industrialisatie te gaan maken via de textielnijverheid, waarin zo'n 650 personen werkzaam zijn. Enkele nieuwe bedrijven zijn dan de metaalwarenfabriek van Brinkmann en Niemeyer, de Zutphense Courant (1849) en de drukkerij van Thieme.

Periode 1850-1900
Omstreeks 1850 is de Zutphense industrie georiënteerd op tal van regionale voorzieningen, waaronder vele markten en de verwerking van vooral agrarische produkten. Over het algemeen genomen bleef deze situatie gehandhaafd tot de eeuwwisseling, in het bijzonder met betrekking tot onderwijs en medische verzorging. Dat neemt niet weg dat diverse fabrieken gedurende de tweede helft van de 19e eeuw werden opgericht, zoals een steenfabriek, een cacaofabriek (later mosterdfabriek), een meelfabriek, de eerder genoemde gasfabriek, een papierfabriek en enkele sigarenfabrieken. Het gaat om betrekkelijk kleine fabrieken. De invloed van de landadel op de sociaal-economische ontwikkeling van de stad Zutphen bleef groot. Rond 1870 kreeg de stad te maken met een zekere stagnatie in de economische ontwikkeling. Dat had onder meer te maken met de opkomst van de spoorwegen (onder meer nieuwe concurrentieverhoudingen), waardoor het transport te water in betekenis ging afnemen. De regionale betekenis van de markten begon af te nemen onder invloed van de toenemende ontsluiting van het Zutphense verzorgingsgebied, o.a. als gevolg van de verdere groei van Deventer, de opkomst van Doetinchem en Winterswijk, mede in relatie tot de opkomst van het railtransport. Een gevolg hiervan is dat na ca. 1880 de betekenis van de textielnijverheid in Zutphen afnam onder invloed van de industrialisering van de textielnijverheid in de oostelijke Achterhoek en in Twente.

De agrarische crisis in het laatste kwart van de 19e eeuw heeft slechts beperkte gevolgen voor de stad gehad, aangezien de regionale verzorgingsfunctie min of meer gehandhaafd bleef en de inkomsten van de stad op peil bleven. De opkomst van landbouwcoöperaties lijkt de invloed van de landadel te hebben teruggedrongen. Het gemeentebestuur kreeg oog voor het belang van de handel en nijverheid. Deze ontwikkeling werd versterkt doordat Zutphen zijn wallen mocht slechten en de vestingstatus werd opgeheven (1874). De voltooiing van de slechting vond plaats in 1881. Stadsuitbreidingsplannen bleven bemoeilijkt door de drassigheid van de omgeving van de stad. Na de ontmanteling bleven vele losse arbeiders in de stad. Daarnaast was er sprake van een rurale migratie naar Zutphen.

Periode 1900-1940

De vestigingsoverschotten die de gemeente Zutphen na de ontmanteling te verwerken kreeg, verdwenen rond de eeuwwisseling. Pas in de jaren '30 was sprake van een vestigingsoverschot. Gedurende deze twee perioden was de bevolkingsgroei sterker dan het algemene, geleidelijke beeld (zie afbeelding 6; de schommelingen omstreeks 1865 hingen samen met de gemeentegrenswijziging en een ernstige epidemie). Omstreeks 1900 werkte zo'n 6% van de Zutphense beroepsbevolking in de industriële sector. De drukkerijen en de sigarenfabrieken hebben dan tezamen ca. 200 werknemers in dienst. Een groot deel van de industriële bedrijvigheid is uit de handel voortgekomen. In 1920 hadden twee drukkerijen 150 personen in dienst. Tezamen met nog eens vijf kleinere drukkerijen, de ijzerhandel Brinkmann & Niemeyer, de Zutphense Melk-inrichting, smederij Boesewinkel, een rijtuigenfabriek en tricotagefabriek Wiegerink telden de twee drukkerijen tot de 12 bedrijven waarin meer dan 20 personen werkten. Het gemeentebestuur stelde in 1917 dat Zutphen primair een woonstad moet zijn. Nieuwe industriële vestiging was facultatief. Mede vanwege de geringe industrialisatiegraad, alsmede de door bedrijven geuitte klacht over het gebrek aan arbeidskrachten, blijft een grootscheepse industrialisatie van Zutphen voorshands achterwege. Pas rond 1930 stelde het gemeentebestuur industrieterreinen in het noorden van de stad, nabij het Twenthekanaal, ter beschikking. De beroepsbevolking was in 1930 voor ca. 40% werkzaam in de nijverheid, met name in de metaalsector en de bouwnijverheid. In de sectoren voedings- en genotmiddelen, confectie en grafische industrie werkten tezamen ca. 900 personen (ca. 30%). Gedurende de crisis was de papierindustrie met ca. 300 werknemers de belangrijkste individuele bedrijvigheid. Tussen 1900 en 1940 zijn vele industrieën die agrarische produkten verwerkten, waaronder de sigarenfabrieken, verdwenen. Concurrentie van tussenhandel, markten en internationale produktie heeft hieraan bijgedragen. Zutphen, dat in 1912 het garnizoen zag vertrekken, bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog een handels- en marktstad. Na de Tweede Wereldoorlog is de regionale betekenis van de markten verder afgenomen als gevolg van de verdere ontsluiting van het Zutphense verzorgingsgebied.

Afbeelding 6
Bevolkingsontwikkeling gemeente Zutphen 1850-1940
(indexcijfers, waarbij in 1850 11.944 inwoners = 100)

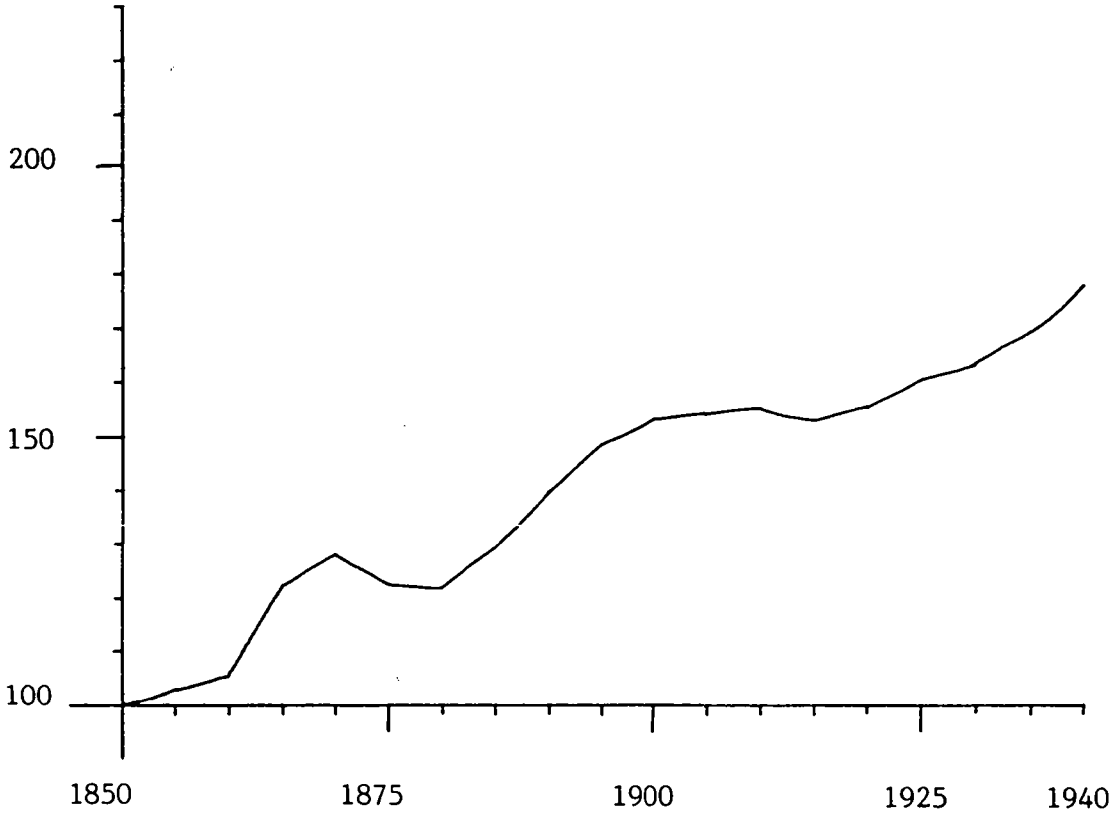

4.3. Stedebouwkundige structuur

Zutphen

Het centrum van Zutphen is gevormd bij de Saksische burcht. Rondom deze burcht ontstond een nederzetting van werklieden en neringdoenden. Zutphen kon zich door de ligging van de oostelijke Delta-arm, op het punt waar de Berkel en IJssel samenkomen, ontwikkelen tot een belangrijk handelscentrum.

In de 13e eeuw ontstond, aanvankelijk geheel zelfstandig ten noorden van de kern, de Nieuwstad. Dit deel vertoont in opzet sterke overeenkomst met Noord- en Oostduitse koloniesteden, namelijk een eenvoudig, rechthoekig stratenpatroon. De ruime toevoeging in het oosten dateert uit de 14e eeuw en wordt Voorstad of Spittaalstad genoemd.
Rond de 16e eeuw worden de drie stadsdelen omgeven door een vestinggordel (zie afbeelding 7).
Bezien we de ontwikkelingen van Zutphen vanaf het begin van de 19e eeuw, dan wordt omstreeks 1830 aan de Warnsveldseweg de grote Algemene Begraafplaats aangelegd naar ontwerp van Zocher. In 1834 wordt de Binnengracht gedempt, hier ontstaan de Boompjeswal en Paardenwal met bebouwing. Als gevolg van de verschuiving van de marktfunctie naar de winkelfunctie, ontstond een concentratie van winkels tussen de Houtmarkt en Beukenstraat. Eenzelfde versterking van de winkelfunctie is te zien langs de toeleidende wegen (Laarstraat en Spittaalstraat).
Als gevolg van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 ontstond bij de groeiende katholieke bevolkingsgroep de behoefte aan eigen kerken c.a. Dit had tot gevolg dat een aantal nieuwe kerken werd gebouwd. Met name in de Nieuwstad ontstond een aantal kerkelijke instellingen (klooster Nieuwstadskerk en verbouwing van het Elizabethsgesticht).
In 1850 werd het Marschpoortbolwerk met wallen en grachten geslecht en in 1855 de vestingwerken tussen de stad en de IJssel. De haven werd vergroot, een nieuwe IJsselkade met nieuwe laad- en loswal werd aangelegd. De handel en nijverheid werd ook gestimuleerd door de bouw van zes pakhuizen naar ontwerp van de stadsarchitect A.B.W. Langenberg aan de Spittaalstraat. Tussen 1860 en 1863 werden aan de IJsselkade en de Marschpoortstraat onder beheer van de toenmalige stadsarchitect D.J. Itz herenhuizen gebouwd, waarbij nokhoogte en nokrichting vastlagen. Door deze aanleg ontstond het rivierfront van Zutphen. Vrij vroeg, namelijk in 1864, is Zutphen aangesloten op het spoorwegennet. Ongeveer 20 jaar na de bouw van het station in de tweede helft van de jaren '80 werd een zone ter weerszijden van de Berkel gereconstrueerd ten behoeve van het toegenomen verkeer. De stadswatermolens aan de Berkel werden afgebroken om de overwelving van de Berkel mogelijk te maken.
Hoewel de noodzaak tot ontmanteling van de stad niet erg groot was (er was immers nog ruimte binnen de omwalling), werd nadat in 1874 de vestingstatus was opgeheven een plan tot slechting van de wallen opgesteld. Het plan tot ontmanteling en uitbreiding was van de stadsarchitect F.H. van Etteger (zie afbeelding 8).
Met de slechtingswerkzaamheden werd in 1879 begonnen en in 1884 was het gereed. De bebouwing en verdere inrichting rond het stationsplein startte in 1878.

Afbeelding 7

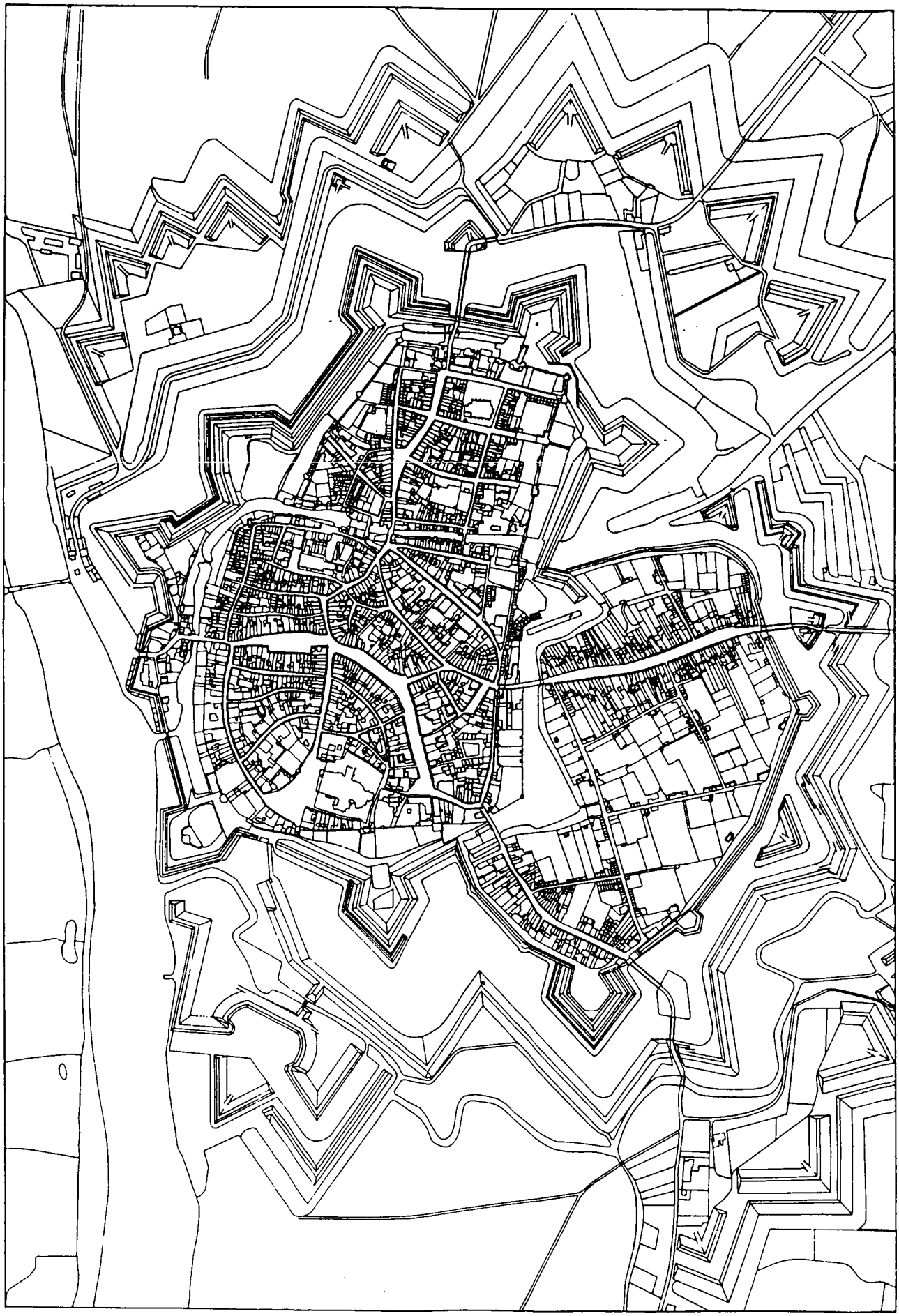

ZUTFEN Kadastraal minuutplan van 1823

Afbeelding 8

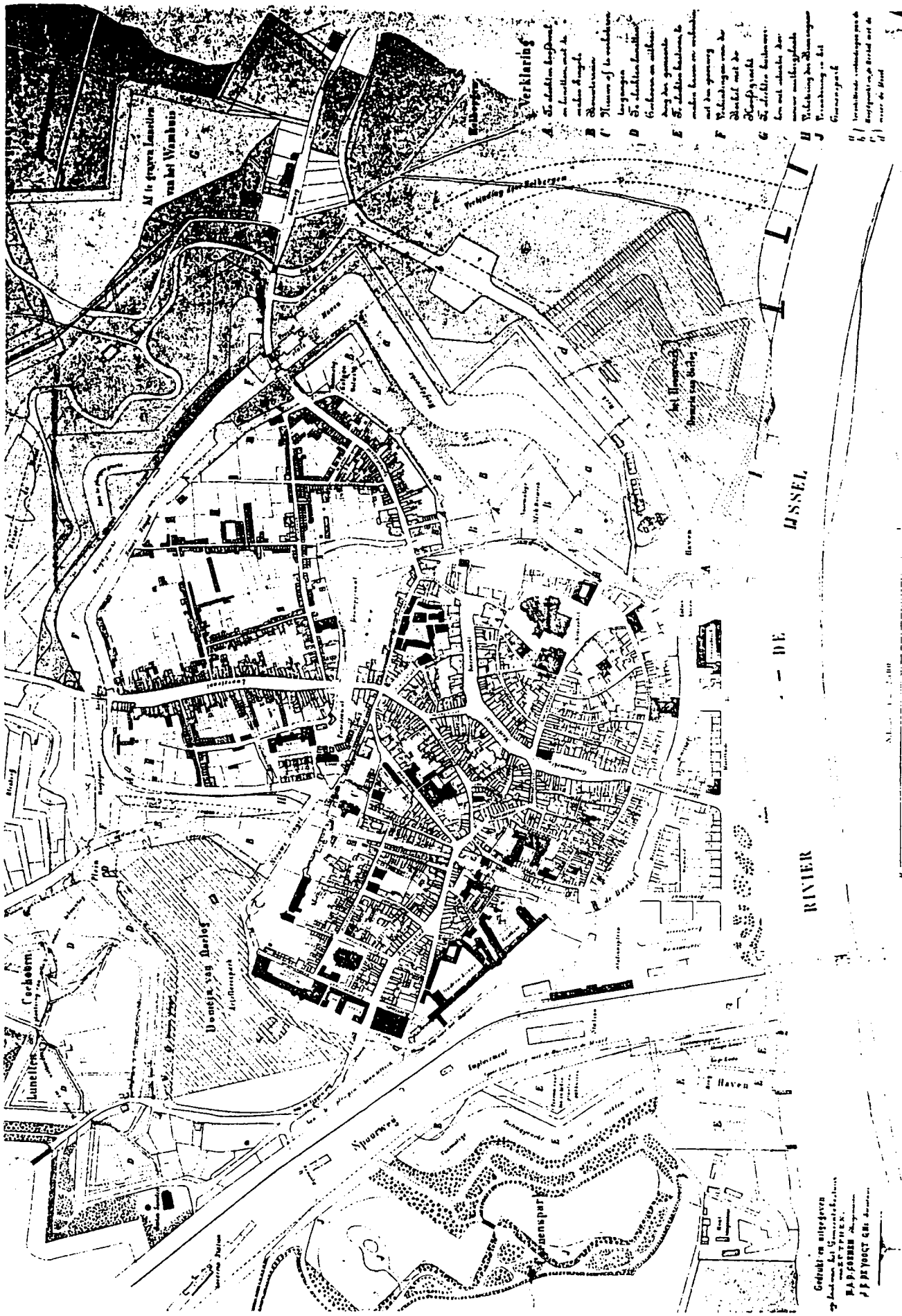

Stadsplattegrond, door F.H. van Etteger, 1878, detail schaal 1:5.000

Met plan tot slechting der vestingwerken (Gemeente Archief Zutphen)

De grachten in het noordelijk deel werden opgenomen in een wandelpark. De opheffing van de vestingstatus had overigens geen bouwexplosie tot gevolg. De voormalige paden achter de vestingwallen werden nette singels en vormden een ringweg rond de stad; de Martinetsingel, Tadamasingel, Graaf Ottosingel en Coehoornsingel.
In de tweede helft van de vorige eeuw werden enkele grote openbare gebouwen opgericht, o.a. het Hubertusgebouw aan de Isendoornstraat, het Paleis van Justitie in 1883 en het Algemeen Ziekenhuis op de Coehoornsingel.
Ongeveer gelijktijdig werden scholen gebouwd, waarvan een aantal van de hand van stadsarchitect F.H. Etteger.
Opmerkelijk is de invloed van de spaarkasvereniging die de David Evekinkstichting oprichtte, een Stichting die zich inzette voor de bouw van arbeiderswoningen. Vanaf 1873 werden volkswoningbuurten tot stand gebracht. Deze woningen werden in 1873 gebouwd aan de David Evekinkstraat, in 1880 aan de Berkelsingel en in 1884 aan de Tadamasingel.
Tussen 1876 en 1888 werd de bebouwing van het bejaardencomplex Bornhof vervangen door statige nieuwbouw. Met het noemen van het Bornhof moeten ook de andere hofjes genoemd worden die na 1850 in de binnenstad zijn gebouwd. Aan de Berkelsingel opende het St. Anthony Grote Broederschap in 1898 het Ruitershof. In de Isendoornstraat werd in 1895 een complex van acht woningen gebouwd: het Sareptahofje. In de Geweldigerhoek ligt het uit 1850 daterende Luthershofje, dit oorspronkelijk uit 19 woningen bestaande complex is na ingrijpende verbouwingen onlangs getransformeerd tot negen bejaardenwoningen.
Buiten de binnenstad verrezen kleine woningen op de vroegere lunetten van het wambuis (Wambuisstraat).
Aan de Burgemeester Dijckmeesterweg en op de vroegere lunetten van Coehoorn, aan de Coehoornsingel, werden vanaf 1880 woningen voor de meer gegoede klasse gebouwd. Het oude en Nieuwe Gasthuis werd in 1889 naar deze singel verplaatst.
Afgezien van de eerste uitbreidingen na de ontmantelingen valt een voortzetting van de straalsgewijze uitbreiding te constateren.
De Nieuwstad vindt zijn voortzetting in de Deventerweg, de Laarstraat in de Warnsveldseweg en de Spittaalstraat in de Emmerikseweg.
Na de woningwet van 1901 werden veel woningen die niet meer dan krot waren, gesloopt; o.a. aan de Beekstraat de Laarstraat en in 't Polsbroek. Na 1900 volgde de invullen van het terrein rond de Martinetgracht en achter het station (o.a. gasfabriek 1905 en slachthuis). Het in 1865 aangelegde Coenenpark dat ten noorden van de spoorlijn gelegen was, verdween en maakte plaats voor industrieactiviteiten.
De eerste uitbreiding na de eeuwwisseling vond omstreeks 1910 plaats met een systematische bebouwing van herenhuizen langs de Deventerweg. Vanaf 1916 kwam een invulling van herenhuizen langs de Jacob Damsingel. Langs en om deze uitvalswegen ontwikkelden zich de nieuwe wijken, die naar de hoofdwegen werden genoemd. De nieuwe uitbreidingen kwamen ver van elkaar te liggen. Alleen tussen het Emmerikseweg-kwartier en het Warnsveldseweg-kwartier was in het begin van deze eeuw de Buitensingel een duidelijke verbindingsweg.
met de oprichting van de woningbouwverenigingen rond 1915 kwam het uitbreidingsproces pas goed op gang. De uitbreidingen werden gebouwd ten oosten van de Emmerikseweg.

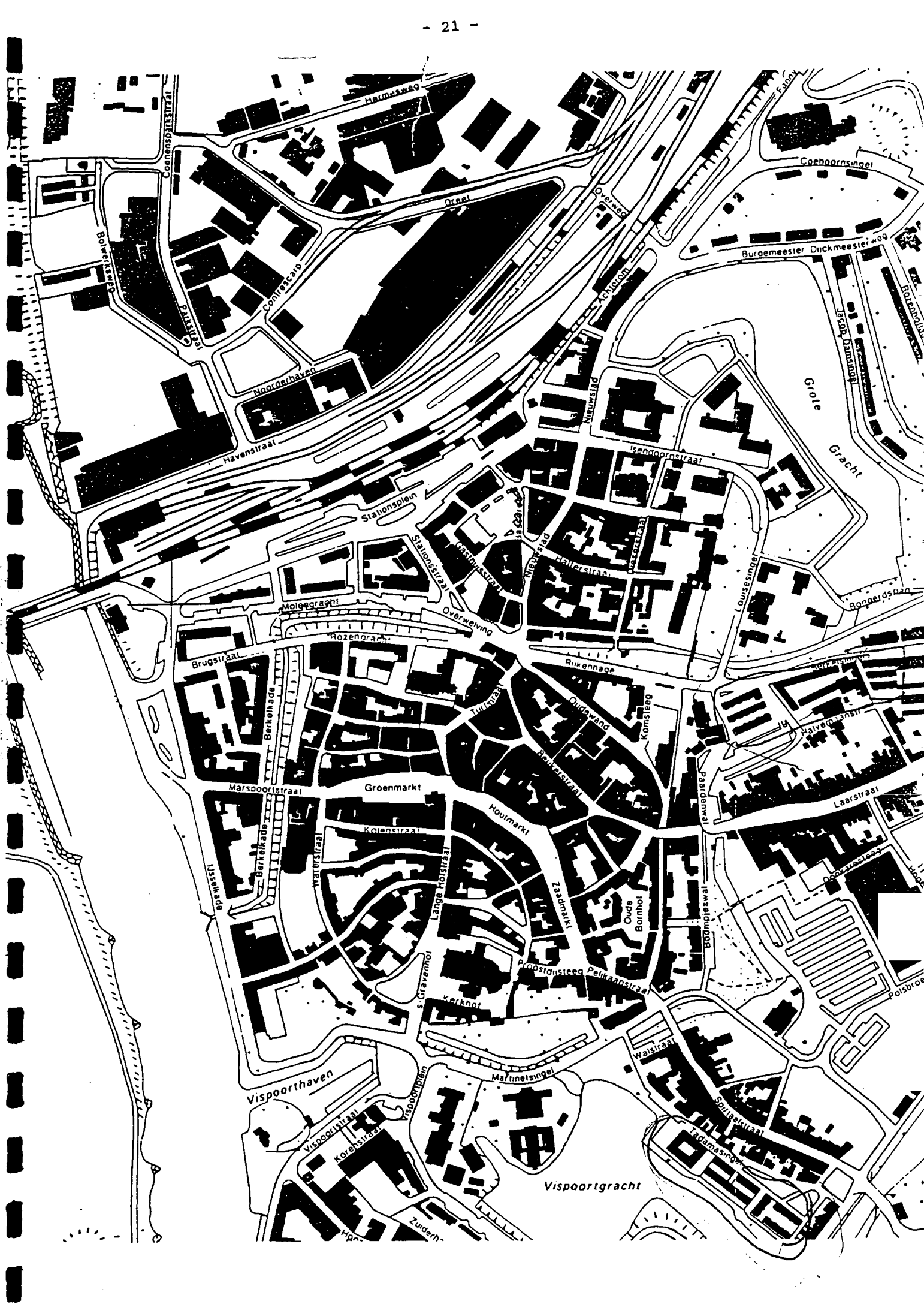
Hermesweg
Coehoornsingel
Dkael
Overweg
Burgemeester Dijckmeesterweg
Bolwerksweg
Parkstraat
Contrescarp
Achterom
Jacob Damsingel
Grote Gracht
Noorderhaven
Nieuwstad
Havenstraat
Isendoornstraat
Stationsplein
Stationsstraat
Gasthuisstraat
Hallerstraat
Louisesingel
Bogerdsweg
Molengracht
Overwelving
Rozengracht
Brugstraat
Rijkenhage
Berkelkade
Turfstraat
Oudewand
Komsteeg
Halvemaansingel
Marspoortstraat
Groenmarkt
Pelikaanstraat
Paardenwal
Laarstraat
Houtmarkt
Kolenstraat
Walstraat
Lange Holstraat
Zaadmarkt
Oude Bornhof
Boompjeswal
Ijsselkade
Proostdijsteeg
Pelikaanstraat
s Gravenhof
Kerkhof
Polsbroek
Walstraat
Martinetsingel
Vispoorthaven
Vispoortplein
Vispoortstraat
Korenstraat
Spuistraat
Tadsmasingel
Vispoortgracht
Zuiderh

Een vrij eenvoudig rechthoekig stratenpatroon loodrecht op de Emmerikseweg werd bebouwd met arbeiderswoningen. De winkelvoorzieningen voor deze wijk verrezen aan de Emmerikseweg en aan het Lunetteplein. De westzijde van de Emmerikseweg werd pas in de jaren '30 bebouwd met een wijkje middenstandswoningen. In de jaren rond 1925 bouwde de woningbouwvereniging "De Woning" aan de Marsweg een dertigtal woningen. Ook de daarop volgende jaren werden hier door woningbouwvereniging "De Goede Woning" arbeiderswoningen gebouwd.
De woningen in het Marswegkwartier op het industrieterrein liggen geïsoleerd van de overige Zutphense woonwijken.
Van de winkelvoorzieningen die deze wijk oorspronkelijk kende, is niet veel meer overgebleven.
Evenals het Emmeriksewegkwartier heeft het Warnsveldsewegkwartier een rechthoekig stratenpatroon.
De eerste woningen werden in 1924 tussen de Warnsveldseweg en de Da Costastraat gebouwd. Dit wijkje bestaat uit eenvoudige arbeiderswoningen in stroken; verkaveling waarbij de rand aan de Warnsveldseweg twee verdiepingen heeft en de erachter liggende woonstroken aan vrij smalle straten, 1 verdieping met kap.
In het bouwblok tussen Warnsveldseweg, Hobbemakade, Albert Cuypstraat en de Jan Vermeerstraat staan eenvoudige woningen met erker uit de jaren '20 en '30. In dezelfde periode worden arbeiderswoningen gebouwd tussen de Warnsveldseweg, de Berkenlaan, de J.P. Heyestraat en de Jan Vermeerstraat. De bouwblokken in dit kwartier zijn bijna geheel gesloten. De winkels in het Warnsveldsewegkwartier zijn op de hoeken van de straten gelegen. In 1926 werd aan de Warnsveldseweg een nieuwe watertoren gebouwd. Deze werk in 1928 in gebruik genomen als vervangen van de Drogenapstoren die niet meer voldeed. Het Deventerwegkwartier werd vanaf de jaren '20 bebouwd. Woningbouwverenigingen "De Goede Woning", "Ons Thuis", de "Chr. Nat. Werkmansbond" en Patrimonium" bouwden in deze wijk arbeiderswoningen.
De winkels in deze wijk zijn geconcentreerd aan de Weg naar Laren.

De opzet van de arbeiderswijken werd geïnspireerd door de tuinstadgedachte. Deze gedachte is in het Deventerwegkwartier terug te vinden bij het Hellenraetplein. In het Warnsveldsewegkwartier bij de Da Costastraat en De Genestetplein en aan het Lunetteplein in het Emmeriksewegkwartier.
In alle drie de wijken werden los van de stad, arbeiderswoningen aan pleinen en plantsoenen gebouwd. De opzet van deze vrij landelijke uitbreidingen is echter in vergelijking met de tuinstadgedachte vrij vaag.
Hetzelfde kan gezegd worden van de wijken die onder invloed van de Amsterdamse School zijn ontstaan.
Slechts de gesloten bouwblokken met volkswoningbouw aan de Jan Vermeerstraat en de Hemonystraat verwijzen naar de invloeden van deze periode.
De westzijde van IJssel, kent in het gebied de Hoven een beperkte uitbreiding gedurende de periode 1850-1940.
De oude Kanonsdijk, Spoordijkstraat, Kruisstraat en de weg naar Voorst werden lintvormig opgevuld, waarbij de Kruisstraat een beperkte winkelfunctie kreeg.

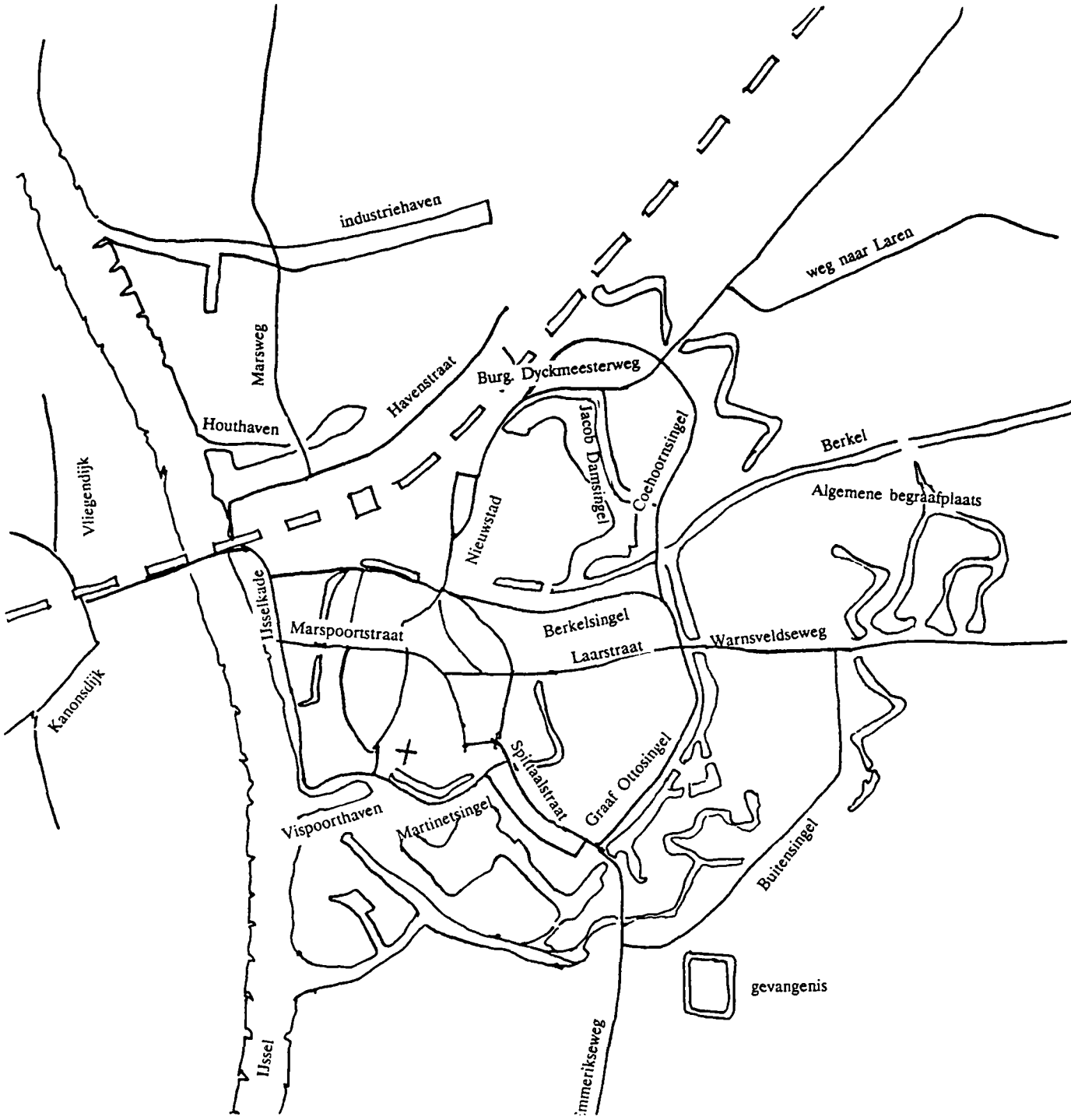
industriehaven
weg naar Laren
Marsweg
Havenstraat
Burg. Dyckmeesterweg
Houthaven
Jacob Damsingel
Coehoornsingel
Berkel
Algemene begraafplaats
Vliegendijk
Nieuwstad
IJsselkade
Marspoortstraat
Berkelsingel
Laarstraat
Warnsveldseweg
Kanonsdijk
Spittaalstraat
Graaf Ottosingel
Vispoorthaven
Martinetsingel
Buitensingel
gevangenis
IJssel
Zimmerikseweg

Verspreide bebouwing
Verspreide boerderijbebouwing vindt plaats in het in 1989 aan de gemeente Zutphen toegevoegde gebied de Leesten en Bronsbergen.

4.4. Ontwikkelingen na 1940
Als gevolg van oorlogshandelingen werd een deel van de Nieuwstad rond het Stationsplein verwoest.
De wederopbouw vond plaats op basis van het plan van J. Kuiper en W.G. Witteveen. In twee fasen werd de omgeving van het station herbouwd van 1954-1957 en van 1957-1963.
Het gebied Polsbroek bleef in de naoorlogse periode lange tijd discussiestof opleveren. De slechte volkswoningbouw die hier gesitueerd was, werd in de periode 1970-1975 gesloopt, een groot winkelbedrijf vestigde zich hier in 1977. Na 1979 werd het gebied verder opgevuld met woningbouw.
De rondweg gevormd door Rijksweg 48 en de Elterweg vormt de begrenzing van het bebouwde gebied van de gemeente Zutphen. De laatste decennia is door gebrek aan eigen grondgebied binnen de gemeente Zutphen het nabij gelegen Warnsveld een rol gaan spelen voor de stedelijke woonfuncties.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen

Op een stadszegel van 1243 wordt Zutphen afgebeeld als een compacte stad gedomineerd door een silhouet van torens. Ook heden ten dage geldt deze typering nog; het toren-silhouet is zelfs in 1928 verrijkt met een markante watertoren in Amsterdamse Schoolstijl en ook de compactheid van het stadscentrum is in de 19e en 20e eeuw door tal van fraaie gebouwen toegenomen. Nadere beschouwing leert dat aan deze karakterisering van Zutphens stadsbeeld nog twee kenmerken kunnen worden toegevoegd: harmonisch en dynamisch. De woonhuisbebouwing van Zutphen bestaat uit een zeer rijke verscheidenheid aan stijlen die te zamen een bepalend onderdeel van dit harmonieuze, dynamische en compacte stadsbeeld vormen.

Typerend voor de binnenstad van Zutphen zijn de aaneengesloten gevelwanden. Deze gevelwanden flankeren het oorspronkelijke Middeleeuwse stratenpatroon en bepalen de openbare ruimte. In hun onderdelen weerspiegelen deze gevels nu nog de perioden van grote bouwactiviteit uit Zutphens verleden: 14e en 15e eeuwse trapgevels, 17e eeuwse trap- en halsgevels met klauwstukken, en lijstgevels uit de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Incidenteel komen ook 18e eeuwse panden voor in één van de Lodewijkstijlen (Lodewijk XIV t/m XVI).

De meeste (lijst-)gevels hebben een asymmetrische gevelindeling boven de plint. Aan de bovenzijde worden de gevels horizontaal afgesloten door een fries en een geprofileerde bakgoot, waarachter een schilddak schuilgaat dat rust op een oudere kern. Het regenwater wordt via een zinken gootbak afgevoerd. Afhankelijk van hun plaats in de hiërarchie van het stedelijk grid hebben de meeste van deze lijstgevels twee dan wel drie bouwlagen.
Globaal kunnen we aan de 19e eeuwse Zutphense gevels drie stijlen onderscheiden, te weten het Neoclassicisme, het Eclecticisme en Neorenaissance. Het Neoclassicisme: bij deze sobere en veelal gepleisterde gevels is de ingangspartij benadrukt door een classicistische deuromlijsting met pilasters en hoofdgestel. Het Eclecticisme: geprofileerde omlijstingen afgesloten door kuiven en fraai bewerkte onderdorpels benadrukken deur- en vensteropeningen. De Neorenaissance: in Zutphen betreft het veelal sober gedecoreerde gevels met o.a. speklagen, cordonbanden en segmentbogen met geboorte- en sluitstenen met diamantkoppen.
Daarnaast staan in Zutphen ook vele herenhuizen (XIXd-XXa) met een sobere, strakke gevelindeling zonder duidelijke stijlkenmerken. Deze sober uitgevoerde neorenaissance herenhuizen staan vooral op de singels en dateren van na 1878, het jaar waarin de vestingstatus werd opgeheven.

In de 20e eeuw vindt in de historische binnenstad van Zutphen verdere verdichting plaats. Tegelijkertijd wordt begonnen de uitvalswegen en hun zijstraten te bebouwen.
Aan het begin van de 20e eeuw - de periode 1898 tot 1915 - werd in Zutphen overwegend gebouwd in de zgn. Jugendstil.

Drie varianten kunnen in de Zutphense Jugendstil worden onderscheiden. Een variant is gekenmerkt door het veelvuldig gebruik van segmentbogen waarvan de boogvulling is opgevuld met pleisterwerk in Jugendstil-lijnvoering.
Concentraties van deze variant komen o.a. voor aan de Deventerweg en de Burgemeester-Dijckmeesterweg. De verantwoordelijke architect is veelal H.J. van der Klip (1861 - ?). Een tweede variant is verbonden aan het oeuvre van architect D.J. van Loo (1868 - 1928). Typerend voor zijn vroege werk zijn de boogvensters met gebogen tussenstijlen en met symbolische motieven de bovenlichten met decoratief glas-in-lood. Gave voorbeelden zijn de panden Beukerstraat 29, en Sprongstraat 4, beide uit 1904. Vanaf 1908 gaat Van Loo onder invloed van Berlage strakker en soberder bouwen (voorbeeld Laarstraat 77, 1919). De derde groep Zutphense Jugendstilpanden kunnen herkend worden aan de in natte cement gedrukte datering en het gebruik van plantenmotieven. Bij deze groep panden komen namen voor van architecten als D. Bessem (voorbeeld: Kuiperstraat 27-29), A.J.H. Reesink (voorbeeld: Vispoortplein 11) en P. Broekhuyzen (voorbeeld: Graaf Ottosingel 165). Naast verspreid gelegen voorbeelden in de binnenstad komen we concentraties van Jugendstilpanden voor aan de Kuiperstraat, het Vispoortplein, de Deventerweg, Jacob Damsingel en Rozenhoflaan. Maar ook her en der verspreid in de arbeiderswijk ten oosten van de Emmerikseweg.

Uit de periode 1920-1940 dateert een aantal panden in Amsterdamse Schoolstijl. Ze staan tussen de oudere gevels van de historische binnenstad waarmee ze harmonieus opgaan in één continue gevelwand.
Karakteristiek voor Zutphen zijn de fraaie hoekoplossingen door middel van rondingen of pilasterstellingen op de hoeken. Een fraai voorbeeld van een hoekoplossing - in combinatie met het relateren aan de gebouwde omgeving - is een blok van vier woonhuizen in cottagestijl aan de Boompjeswal: een met leien bekleed torentje in een ingenieuze hoekpartij keert optisch terug in de toren van de Drogenapstoren met dezelfde vorm en bekleding. Het blok dateert uit 1908 en is ontworpen door D.J. van Loo.
Eveneens karakteristiek voor Zutphen - het heeft te maken met het Middeleeuwse stratenpatroon - zijn enkele poortwoningen.
Aan de David Evekinksstraat evenals bezijden de Warnsveldseweg liggen wijkjes met arbeiderswoningen, beide gebouwd in opdracht van de David Evekinks Stichting. Het eerst genoemde wijkje is door H.J. Haytink in 1873 ontworpen. Het tweede wijkje dateert uit de periode 1900-1910 en is voornamelijk ontworpen door Van Loo.
De wijk ten oosten van de Emmerikseweg bestaat ook voornamelijk uit arbeidershuisjes, in rijtjes gegroepeerd of met individuele gevels.

Werken
Inherent aan een historische stad met een Middeleeuws stratenpatroon is de verdeling van functies conform de hiërarchie van straten. Zo ook in Zutphen. In de zijstraten van de voorname straten met hun statige woon- en winkelpanden worden pakhuizen aangetroffen, veelal met tuitgevels, een poort, luiken en een hijsgestel. Ook kleine bedrijfspanden met een brede poort op de begane grond, bevinden zich hier. Een aantal van de pakhuizen en bedrijfspanden is uitgevoerd in neorenaissance bouwstijl.

Aan de Kuiperstraat staan enkele monumentale pakhuizen van rond de eeuwwisseling. De vormgeving van deze dominante gebouwen kan worden aangeduid als 'chaletbouw'.
In de oude stadswijk ten oosten van de Berkel liggen eveneens pakhuizen en bedrijfspanden. Vanwege het open karakter van de wegen en bebouwing is hier een functie-verdeling naar hiërarchie van straten niet van toepassing.

Verspreid over Zutphens binnenstad, en vooral geconcentreerd tussen Beukerstraat en Houtmarkt, evenals aan de Laarstraat en Spittaalstraat, liggen winkelpanden. Vanaf 1870 tot in de jaren '20 jaren van deze eeuw werden voor de gevels van panden met een winkelbestemming rijk geornamenteerde winkelpuien geplaatst met evt. gecanneleerde pilasters en een hoofdgestel. Stijlkenmerken zijn veelal het Eclecticisme en de Art-Nouveau.
Karakteristiek voor Zutphen zijn de zogenaamde klinknagelpuien, ontworpen door de architecten P. Broekhuizen, resp. E.F.J. van Bruggen. Overigens wordt ook bij bedrijfspanden van rond 1900 op poorten aangetroffen, afgesloten door een stalen balk met klinknagels.

Verspreid over de stad liggen drie 19e eeuwse stadsboerderijen. In het buitengebied en in de bebouwde kom van De Hoven worden zowel enkele T-boerderijen, een krukboerderij, evenals enkele hallehuisboerderijen aangetroffen.

Grote industrieën heeft Zutphen in de periode 1850-1940 niet voortgebracht. Een uitzondering is het grossiersbedrijf van Reesink, waarvan het Nieuw Zakelijke bedrijfspand uit 1930 dominant oprijst aan de westelijke zijde van het spoor nabij de IJssel-bruggen.

Infrastructuur
Karakteristiek voor Zutphen zijn de ijzeren spoorbrug en de verkeersbrug over de IJssel. De spoorbrug dateert van oorsprong uit 1864 en is in 1935 opmerkelijk gewijzigd. Spoor- en verkeersbrug zijn in 1945 hersteld.
Naast de IJsselbruggen zijn de verbindingen over de Berkel voor Zutphens ontwikkeling van belang geweest.
Bruggen, keersluizen en een overwelving zijn na opheffing van de vestingstatus in 1878 aangelegd door F.H. van Etteger, stadsarchitect te Zutphen van 1878 tot 1911. Details als sluitstenen zijn voorzien van neorenaissance stijlkenmerken, het stijlen-idioom dat F.H. van Etteger bij voorkeur toepaste.

Van grote importantie voor het silhouet van Zutphen is de watertoren aan de Warnsveldseweg. Deze toren in Amsterdamse Schoolstijl is ontworpen door ir. H. Sangster. De toren is gebouwd in 1928 ter vervanging van de Drogenapstoren die vanaf 1889 - na een aanpassing door F.H. van Etteger - tot 1928 als watertoren functioneerde.

In het oostelijk gedeelte van de gemeente staat een naoorlogs gemaal met dienstwoning.

Maatschappelijke voorzieningen
Omstreeks 1846 vond in Zutphen de afscheiding van het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap plaats. In het decennium daaropvolgend splitste deze groepering zich in de Christelijk Gereformeerde Gemeente onder het Kruis, en de Christelijk Afgescheiden Gemeente. Deze afscheidingen zijn - naast vele andere - mede oorzaak geweest dat in de tweede helft van de 19e eeuw in Zutphen een 8-tal nieuwe kerkjes - vaak gaat het om woonhuizen voorzien van een nieuwe kerkgevel - in gebruik werden genomen.

De volgende kerkjes zijn er in de tweede helft van de 19e eeuw bij gekomen: het kerkje in Waterstaatsstijl van de Christelijk Afgescheiden Gemeente aan de Kolenstraat (1854-1855); een Baptistenkerkje (1878) in Waterstaatsstijl aan het Hagepoortplein, ontworpen door architect Uyterwijk; een kerk (1850-1880) in Waterstaatsstijl aan de oude Wand, een neogotisch kerkje (ca. 1850/1903) aan de Beukerstraat van de architect D.J. van Loo, een neogotische kapel aan de Tengnagelhoek en een klein baptistenkerkje (ca. 1875) in De Hoven.
In dit kader moet ook het zaalgebouw van Christelijke Belangen (1912) van de architect J.H. Waayenberg worden genoemd.
De eerste stap naar zelfstandigheid van de joodse gemeente vond plaats in 1851 met de bouw van een synagoge in neogotische stijl aan de Nieuwstadskerksteeg, gevolgd door de bouw van een tweede in 1879 in waterstaatsstijl aan de Diezerstraat.

Van oudsher vervult Zutphen een belangrijke regionale functie op het gebied van de rechtspraak. Bijzonder fraai is het gerechtsgebouw aan de Martinetsingel. Het is gebouwd in 1888 door W.C. Metzelaar - vanaf 1883 ingenieur-architect voor Nederlandse gevangenissen en gerechtsgebouwen - in neoclassicistische bouwstijl. Achter het gebouw - op een kunstmatig eiland - ligt de gevangenis, strak van structuur en witgepleisterd.
Aan de Lunettestraat staat een strafgevangenis die dateert van het begin van de 20e eeuw.

Eerder viel al de naam van architect F.H. van Etteger, stadsarchitect van 1878 tot 1911. Na het opheffen van de vestingstatus in 1878 en het plotselinge overlijden van stadsarchitect Dirk Jan Itz in 1877, werd F.H. van Etteger aangesteld. Markant zijn een drietal grote scholen, alsook een belastingkantoor, alle in neorenaissance bouwstijl. Het betreft een schoolgebouw aan de Waterstraat (1886), het gymnasium aan het 's Gravenhof (1881), de Openbare School aan de Tadamasingel (1894) en het Rijksbelastingenkantoor in Zutphen aan de Waterstraat (1906-1909).
Andere scholen in Zutphen die vermelding verdienen zijn de Prins Bernhardschool (1911) aan het Hagepoortplein, ontworpen door H. Enklaar en H.W. Wormgoor; een school in Nieuw-Zakelijke stijl aan de Isendoornstraat; de Mariaschool in traditionalistische bouwstijl en de neogotische St. Anna-school, beide aan Tengnagelhoek gelegen; de Vrouwenvakschool (1921, Baksteen-Expressionisme) aan het Vispoortplein, ontworpen door J.A. Zwolsman; een school aan de Leeuweriklaan, evenals een school met schuilkelder aan de Baudartiusstraat, beide in Nieuw-Zakelijke bouwtrant en als laatste de Joodse school (XIXB) gelegen in De Hoven.

Een andere gebouwencategorie waar Zutphen van oudsher rijk aan is, zijn de hofjes. Uit de periode 1850-1940 dateren de volgende hofjes. Het hofje gelegen achter de Geweldigershoek, daterend van 1850, en via een poortwoning toegankelijk. Het is ontworpen door A.W.B. Langenberg, stadsarchitect tot 1860. In een hoek van het hofje bevindt zich nog een houten toilethuisje. Het Sareptahofje aan de Isendoornstraat. Dit hofje in neorenaissance bouwstijl dateert van 1895 en is toegankelijk via een poortwoning. Het Ruitershofje aan de Berkelsingel. Dit hofje is eveneens in neorenaissance stijl gebouwd, toegankelijk via een poortwoning en dateert van 1898.
Ook in het kader van liefdadigheid gebouwd is een rijtje armenhuisjes met tuitgeveltjes, aan de Paardewal.

Andere belangwekkende gebouwen zijn de neoclassicistische schouwburg (1865) aan de Oude Wand, de neorenaissance buitensociëteit (1900-1910) aan de Coehoornsingel, het neorenaissance poortgebouw (XIXd) van de Joodse begraafplaats, en het gebouwencomplex van de waterzuivering (ca. 1935) in Nieuw-Zakelijke stijl en ontworpen door W. van Tijen.
Het oude vleeshuis (nu burgerzaal) uit 1717 werd in 1896 verbouwd tot boterhal. Architect Jos Cuypers plaatste er een nieuwe neogotische gevel voor.
Aan het statige gemeentehuis aan het 's Gravenhof - een verbouwing en uitbreiding van twee middeleeuwse huizen in 1716 in Lodewijk XIV stijl - werd in 1956-1962 een secretarievleugel aangebouwd. Deze vleugel is opgetrokken in Delftse Schoolstijl die is aangepast aan de Lodewijk XIV stijl van het raadhuis. Architect was ir. A.M. de Rouville de Meux uit Wassenaar.

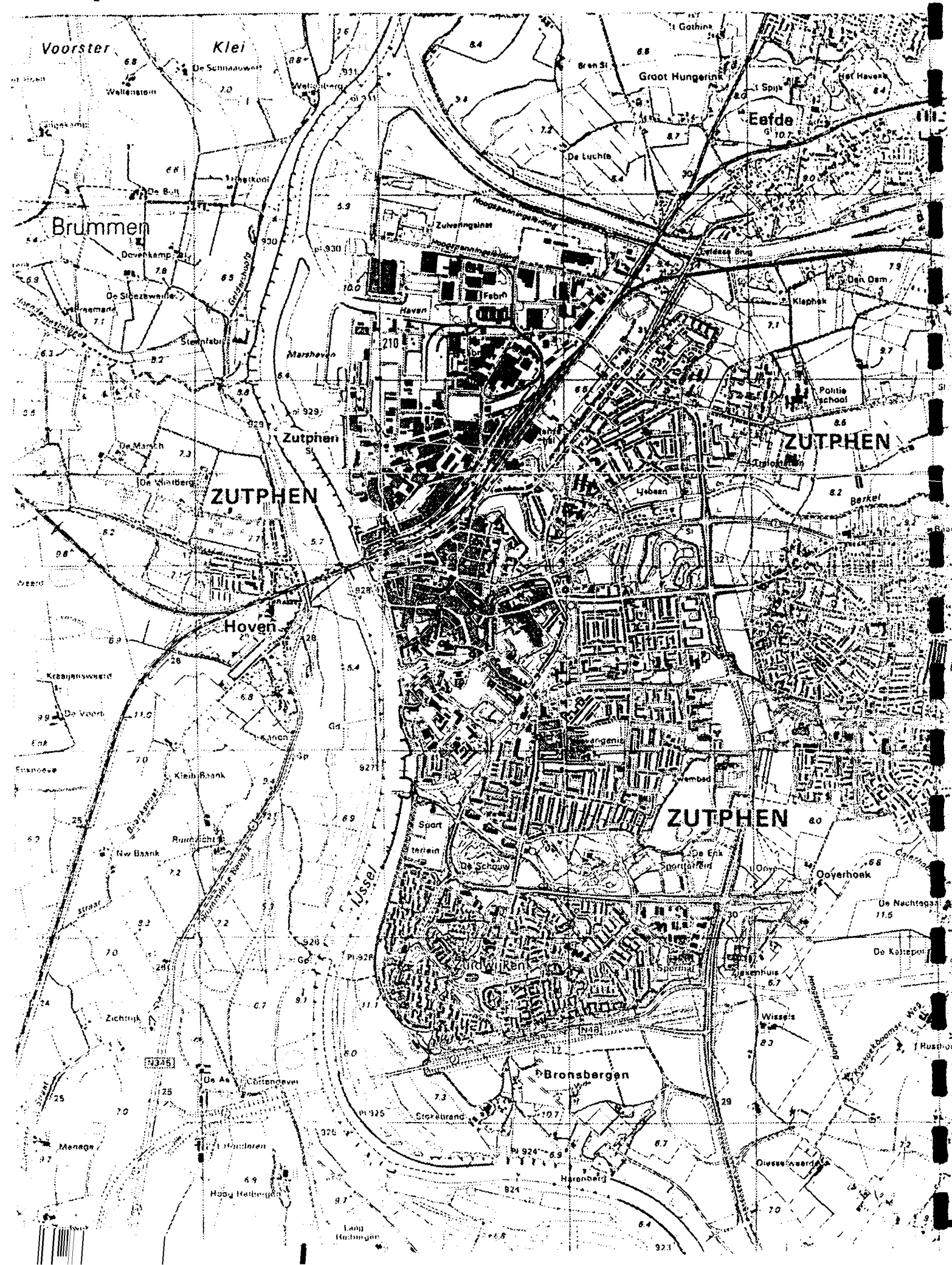
Voorster
Klei
Brummen
Eefde
Groot Hungerink
De Luchte
Zutphen
ZUTPHEN
ZUTPHEN
ZUTPHEN
Hoven
Marshaven
Haven
Febri
Klaphek
Politie school
Berkel
IJssel
Sport
De Schouw
De Enk
Ooyerhoek
Zuidwijken
Bronsbergen
Zichtrijk
Wissels
Stoxeurand
Haronoord
Hoog Heilbergen
Laag Heilbergen
Menage
Diesseerwaerden
De Nachtegaal
De Kaiserpoort

Kaart 1

TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE ZUTPHEN 1850-1940

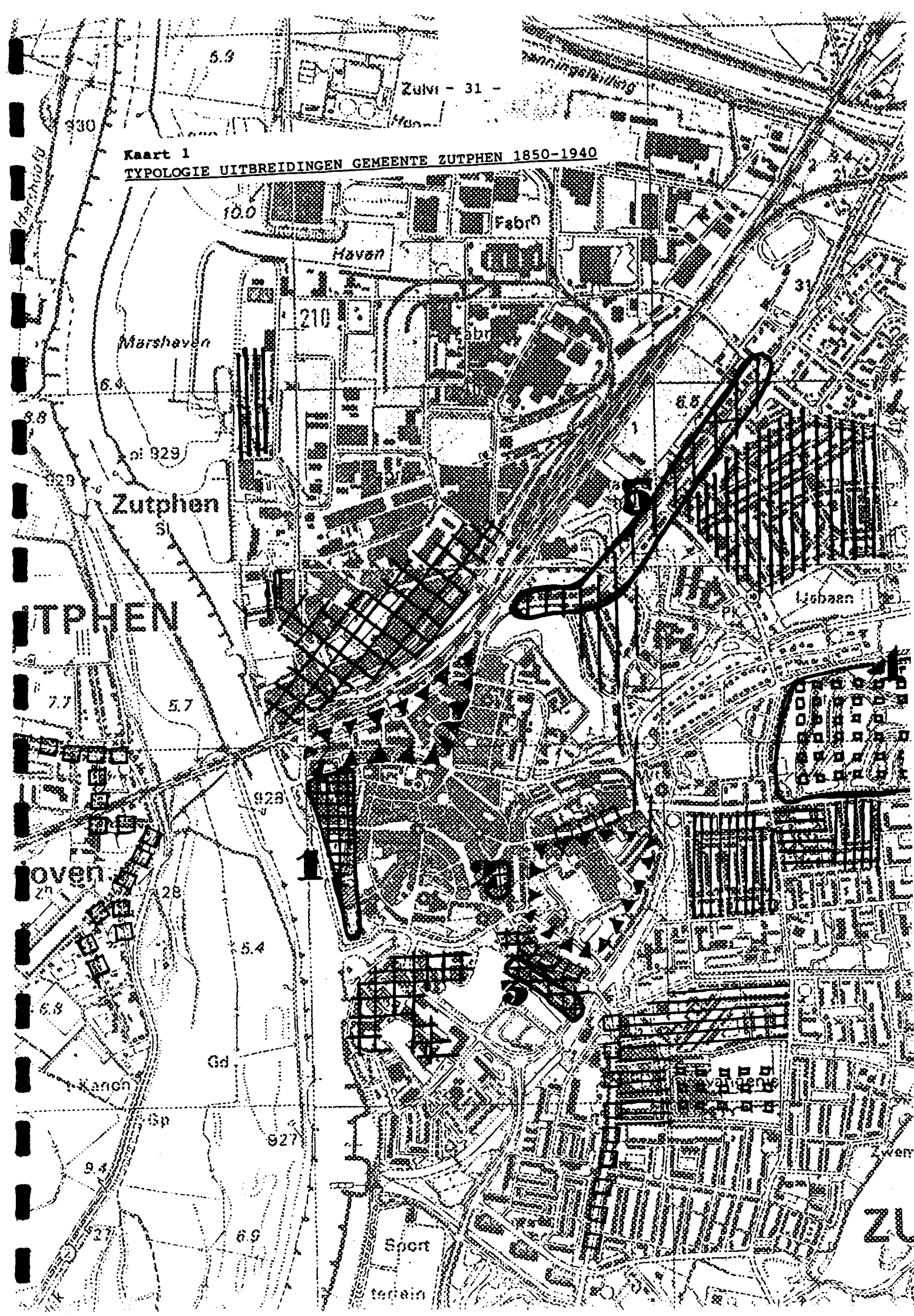

4.6 Typologie uitbreidingen gemeente Zutphen 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
Stedelijk ingerichte gebieden		
Algemeen	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen - vaak eenvoudig of op prestedelijke structuur geent stratennet - stenen straten, geen voortuinen. - vnl. aaneengesloten bebouwing - bebouwing deels complexgewijs, complexgrootte variabel	**1. Bebouwing IJsselkade** **2. De Bornhof** **3. Tadamasingel**
Niet-stedelijk ingerichte gebieden		
Algemeen	- functie gemengd of wonen - niet-planmatig of planmatige ontwikkelingen - vaak eenvoudig of op prestedelijke structuur geent stratennet - regelmatige voortuinen - weinig aaneengesloten bebouwing - bebouwing vnl. niet-complexmatig	
Tuinwijkachtige ontwikkelingen	- functie: wonen - planmatige ontwikkelingen - stratennet soms met bijzondere patroon- of vormenkenmerken - groene straten, voortuinen - *vnl. halfopen blokken of* strokenbouw - bebouwing complexmatig	

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
Villagebieden	- functie: wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen - stratennet vaak met bijzondere patroon- of vormen kenmerken - groene straten, tuinen rondom - vnl. aaneengesloten bebouwing	
Andere gebieden		**4. Algemene** **Begraafplaats**
<u>Gebieden zonder woonfunctie</u>		
Industriegebieden	- functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer (b.v. spoorwegemplacement, vliegveld) - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies (b.v. haventerreinen, kolenmijn/waterleidingbedrijf)	

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 37) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

De gehele binnenstad van Zutphen is als beschermd stadsgezicht aangemerkt. Toch kunnen enkele gedeelten van de stad gebouwd in de periode 1850-1940 als bijzonder gebied gekenmerkt worden.

1. Bebouwing IJsselkade

De IJsselkadebebouwing bestaat uit een gesloten wand herenhuizen die het stadsbeeld bepalen. De witte herenhuizen zijn gebouwd in de periode 1860-1863 op basis van een plan van A.B.W. Langenberg en onder beheer van de stadsarchitect D.J. Itz verder ingevuld.

De invulling van het plan van A.B.W. Langenberg (tot 1860 stadsarchitect) voor de bebouwing van de IJsselkade en Marschpoortstraat onder leiding van D.J. Itz, stadsarchitect van 1861-1877, was van te voren strak gereguleerd door een aantal formele bepalingen. Deze bepalingen hielden o.a. in dat een vastgestelde rooilijn moest worden aangehouden. De breedte per pand moest minimaal 10 el bedragen. De hoeken IJsselkade/Marschpoortstraat moesten rond zijn. De hoofdlijnen van de andere panden moesten op de hoekpartijen aansluiten en minimaal twee verdiepingen bedragen. De toegestane bestemmingen waren woonhuizen, winkels en koffiehuizen. Er gold een minimale hoogte en er waren regels voor de toepassing van balkons, de afwerking van de gevels en er bestond een verbod op rode pannen. Daarenboven was per individueel pand de goedkeuring van de gemeenteraad vereist. Al deze bepalingen hebben geresulteerd in harmonieuze gevelwanden die de kwalificatie bijzonder verdienen. De individuele gevels zijn strak en sober van opbouw, twee of drie bouwlagen. Deze zijn aan de IJsselkade gepleisterd en aan de Marschpoortstraat overwegend van baksteen, hebben een plint en worden aan de bovenzijde horizontaal afgesloten door een fries - eventueel met friesvensters - en een geprofileerde bakgoot. Een aantal panden heeft fraaie balkons op gestucte consoles. De twee ronde hoekpanden - beide zeer verschillend - overbruggen door hun geleding op zeer subtiele wijze de bebouwing van de IJsselkade naar de Marschpoortstraat. De meeste afzonderlijke panden kunnen als neoclassicistische worden beschreven, een aantal als eclecticistisch, één pand als Neogrec en het pand op de hoek IJsselkade en Kuiperstraat is een pakhuis (1908/1915) in Chaletstijl ontworpen door H.A. Ezerman. Ergens halverwege de IJsselkade mondt de Berkel in de IJssel uit. Hier bevindt zich een keersluis (1886) ontworpen door F.H. van Etteger.

2. Het Bornhof

Tussen 1876 en 1888 werd het oude complex armenhuizen vervangen door het armenbejaardencomplex.

In 1962 werden de tehuizen gesloten en in 1975 verbouwd tot huurwoningen. Met name de pleinvorm en pleinwanden gevormd door statige aaneengesloten huizen, maken dit gebied bijzonder.

Het Bornhof werd in 1320 gesticht door kanunnik Borro ter verzorging van armen en zwakken boven de 30 jaar. In 1887-1889 werd het verbouwd tot 'arme-oude-lieden-tehuis'. Naast het renaissancepand aan de Zaadmarkt 103 (in 1889 door J. Uyterwijk gemoderniseerd) bevindt zich een renaissancistische poort die toegang verleent tot het Bornhof. Het parkachtig aangelegde plein met buxushagen en bomen wordt omsloten door grote woonblokken en een centraal gelegen hoofdgebouw. De gevelwanden zijn her en der geknikt, rond om een hoek gebogen of hebben risalieten die in twee gevallen worden bekroond door frontons. Een boogvormige onderdoorgang gevat in een neorenaissancistische hoekrisaliet met fronton verbindt het Bornhof met de Pelikaanstraat. Het gepleisterde hoofdgebouw wordt geaccentueerd door een attiek. De blokken zijn sober uitgevoerd: twee bouwlagen, baksteen dan wel gepleisterd, plint, een horizontale afsluiting door middel van een fries en een geprofileerde bakgoot met zinken gootbak. De ramen zijn allen hetzelfde: getoogde schuiframen met kleine ruitjes. Apart is een gietijzeren trap met bordes, rustend op gietijzeren gecannuleerde zuiltjes met bladkapiteeltjes.

3. Tadamasingel

Van de complexen en hofjes die gebouwd zijn door de David Evekinkstichting is het gebiedje met arbeiderswoningen met de school uit 1884 aan de Tadamasingel van een eenvoudige, doch heldere opzet.
De relatie met Vispoortgracht en de overgang naar de markt met singel geven deze eenvoudige stedelijke inrichting een duidelijke markering van het stadsbeeld. De bouw van arbeiderswoningen in een vrij vroege periode is een weerspiegeling van het sociaal denken in Zutphen.

Het wijkje met sociale woningbouw aan de Tadamasingel is samengesteld uit vier eenvoudige rijtjes met arbeidershuisjes. Twee blokken zijn gebouwd in 1884, de andere twee in 1896. Ontwerper was D. Lijsen, die in Zutphen meerdere rijtjes arbeiderswoningen heeft ontworpen in opdracht van de David Evekinkstichting. De rijtjes zijn asymmetrisch ingedeeld, hebben één bouwlaag van baksteen, waarboven een breed dwars zadeldak. Twee rijtjes hebben een middenrisaliet met een topgevel met opschrift.
Vlakbij staat de Openbare school, een neorenaissancistische gebouw uit 1894-1910 en ontworpen door F.H. van Etteger.

4. Algemene Begraafplaats

Omstreeks 1830 werden de kleine kerkhoven gesloten en werd naar ontwerp van tuinarchitect Zocher aan de Warnsveldseweg de Algemene Begraafplaats aangelegd op het terrein dat 't Gallilee werd genoemd. Deze naam is ontleend aan het vroegere Observantenklooster dat hier gestaan heeft, maar in de Spaanse tijd werd verwoest. De aanleg en inrichting is parkachtig met waterpartijen.

Een houten neoclassicistisch poortgebouw uit 1829 verleent toegang tot de algemene begraafplaats aan de Warnsveldseweg. Voor de aanleg werd de bekende Haarlemse landschapsarchitect Zocher in 1830 naar Zutphen gehaald. Hij ontwierp een begraafplaats in combinatie met waterpartijen in Engelse Landschapsstijl. Grasperken waarop de grafplaten liggen worden omgeven door slingerende paden, en fraai gegroepeerde bomen zorgen voor voortdurend wisselende perspectieven.
Een tweede poortgebouw daterend van 1902 in een Art-Nouveau stijl, geeft toegang tot een recenter aangelegde begraafplaats. Optisch vormt deze begraafplaats een eenheid met Zochers' aanleg.

CRITERIA VOOR AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

Gebied 1 : Bebouwing IJsselkade
Gebied 2 : De Bornhof
Gebied 3 : Tadamasingel
Gebied 4 : Algemene Begraafplaats

	1	2	3	4
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:				
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;		+		+
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	+		±	+
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;	±	±		
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)	+		+	+
II. Bijzondere historische betekenis, zoals:				
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+	+	+
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;				+
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)	±		+	+
III. Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:				
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel	±		+	+
2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;	+	±	+	+
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel	+		+	+
IV. Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+	±	+	+
V. Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+	±	±	+

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Gemeente Zutphen
* Rijksarchief in Gelderland
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Katholieke Universiteit Nijmegen, faculteitsbibliotheek Beleidswetenschappen

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Zutphen, 1866
*	Afbeelding 1a	Gemeente Zutphen omstreeks 1867
*	Afbeelding 1b	Gemeente Warnsveld omstreeks 1867
*	Afbeelding 2	Grenswijzigingen gemeente Zutphen 1850-1990
*	Afbeelding 3	Geomorfologische kaart gemeente Zutphen
*	Afbeelding 4	Belangrijkste wegen gemeente Zutphen omstreeks 1930
*	Afbeelding 5	De ontwikkeling van Zutphen van de 11e tot de 20e eeuw
*	Afbeelding 6	Bevolkingsontwikkeling gemeente Zutphen 1850-1940
*	Afbeelding 7	Kadastraal minuutplan van 1823
*	Afbeelding 8	Stadsplattegrond door F.H. Etteger, 1878
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Zutphen 1850-1940

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

* Historische Atlas Gelderland
* Bodemkaart 1/50000, 1970
* Rivierkaart 1/10000, diverse jaargangen
* Topografische en Militaire Kaart 1/25000 en 1/50000, 1850-1864
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

* Demoed, H.B., *Nieuw-Zutphen, in: Oud-Zutphen, 1989*

* Derks, G.J.M., *Zutphen, verleden, heden en toekomst; een stedebouwkundige beschouwing*, Nijmegen, 1987

* Doornink-Hoogenraad, M.M., Zutphen; historisch overzicht, in: Heemschut, 1957

* Doornink-Hoogenraad, M.M., *Kleine historie van Zutphen*, Zutphen, 1968

* Economisch-Technologisch Instituut van Gelderland, *Onderzoek in de gemeente Zutphen*, Arnhem, 1950

* Economisch-Technologisch Instituut van Gelderland, *Industrie rapport Zutphen*, Arnhem, 1952

* Economisch-Technologisch Instituut van Gelderland, *Gemeente Zutphen, Survey ten behoeve van de stedebouwkundige plannen*, Arnhem, 1967

* Frijhoff, W.T.M., e.a., *Geschiedenis van Zutphen*, Zutphen, 1989

* Gimberg, J., De IJsselbrug te Zutphen, in: Bijdragen en mededeelingen, Vereeniging Gelre, 1925

* Gimberg, J., De zeepfabriek te Zutphen, in: Bijdragen en mededeelingen, Vereeniging Gelre, 1925

* Heitling, W.H., *De Achterhoek; langs Berkel en Slinge*, Lochem, 1959

* Heuvel, H.W., *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, Lochem, 1903

* Janssen, G.B., De Hasselo's; steenbakkers uit Zutphen, in: Oud-Zutphen, 1985

* Kamer van Koophandel te Zutphen, *Enige wetenswaardigheden aangaande handel en industrie te Zutphen*, Zutphen, 1950

* Krosenbrink, G.J.H., *De Achterhoek in grootvaders tijd*, Den Haag, 1975

* Scholten, F.W.J., *De Ontmanteling van de vesting Zutphen, in: Oud-Zutphen, 1982*

* Sevenhuysen-Van Genderen, J.H., e.a., *Gelderse steden omsingeld*, Zutphen, 1989

* Speet, B.M.J., *Zutphen; stad met een rijke historie*, Zwolle, 1987

* Tadama, R.W., *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795, Zutphen*, 1856

* Vereeniging voor de Nederlandsche tentoonstelling van huisindustrie, *Rapport omtrent de huisindustrie te Zutphen*, Zutphen, 1909

* Voorden, F.W. van, e.a., *Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling*, Zutphen, 1975

* Voorden, F.W. van, *Schakels in stedebouw; een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van de 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden*, Zutphen, 1983

* Vries, W. de, *De opkomst van Zutphen*, Assen, 1960

* Zandstra, E., *Zutphen, stad aan de rivier*, Zutphen, 1961

Oosterbeek, 1992

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326